

شاعران قشقایی که به زبان مادری نوشته اند

چکیده:

دریایی که در منابع مختلف تاریخی با نام‌های خلیج ایران، خلیج فارس، خلیج عرب، خلیج کنگر و خلیج بصره آمده است، میان ایران و شبه‌جزیره عربستان قرار دارد. مردم ایل قشقایی نیز در زمستان به پیرامون این دریا می‌آیند و در تابستان به بیلاق‌های زاگرس کوچ می‌کنند. درباره تاریخ ترکان ساکن این ناحیه دیدگاه‌های گوناگونی وجود دارد. پیش‌تر نوشته می‌شد که آمدن آنان به این سرزمین‌ها به دوران حکومت قزلباشان مربوط است؛ اما در سال‌های اخیر، مطالعه تامغاها (علائم فرهنگی ترکان) بر سنگ‌ها و تخته‌سنگ‌های اطراف سکونتگاه‌ها و نیز بازخوانی دیگر منابع مکتوب، پژوهشگران را به این باور رسانده است که ترکان پیش از میلاد در اینجا می‌زیسته‌اند.

با آن‌که درباره ترکان اطلاعات کافی وجود دارد، پژوهشگران ادبیات قشقایی به هر دلیل بیشتر توجه خود را به شاعرانی چون میرزا ماذون، خسرو بیگ، یوسفعلی بیگ، محمدابراهیم، غول اوروج و حسینعلی بیگ از قرن نوزدهم معطوف کرده‌اند. در حالی که نویسندگان ترکی‌نویس سده‌های میانه، چون حاجی بن محمد اردستانی، محمد بن الحاج دولتشاه شیرازی، محمد بن حسین کاتب نیشاطی، شیخ الوان شیرازی، ولی شیرازی، یوسف قره‌باغی و دیگران کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند.

میان طایفه‌ها و تیره‌هایی که در سده‌های هجده و نوزده مجموعه ایل قشقایی را شکل داده‌اند، نام‌هایی چون بیات، دوگر، چوبانکارا، اویغور (اوغور)، چگینی، قره چورلو، قره کچیلی، قرخلو، گویجالی (گویجه لی)، لک، موصولو، آق‌قویونلو، آغاجرلی، گنجه‌ای، آرخلو، ترکمان (تراکمه)، شاملو، قاجار، تووا، دوغانلی، شیبانی، یاغمورلو و دیگران دیده می‌شود. در میان این تیره‌ها، نام‌خانواده‌هایی چون خلج، افشار، اویغور، قره‌قویونلو، بیگدلی، قره‌گوزلو، قره‌چایلی، صفی‌خانی و رحیمی (رحیملی) نیز وجود دارد. ادامه حیات بازمانده‌های طایفه‌هایی که زمانی دولت‌های نیرومند بنا کرده‌اند، امروز در شکل طایفه و اویماق [مترجم: در ایران بنکو واوبا استفاده می‌شود] میان قشقایی‌ها، نشان‌دهنده فراز و نشیب‌های تاریخ است.

گرچه در گفتار طایفه‌ها و تیره‌های قشقایی لهجه اوغوز غالب است، عناصر قیچاقی و قارلوقی نیز دیده می‌شود؛ امری که در متن‌های فولکلور نمود آشکارتری دارد. زبان و ادبیات قشقایی، ادامه‌ای از ادبیات ترکی، بیش از یک قرن است که در محیط ادبی فارسی رو به تحلیل دارد؛ با این همه، چون ریشه‌ای استوار داشته، به طور کامل از میان نرفته است. با وجود ممنوعیت‌ها و محدودیت‌ها، روشنفکران ملی‌گرا از شرایط زمان بهره برده و از راه شبکه‌های اجتماعی در پی اعتلای ادبیات قشقایی برآمده‌اند.

کلمات کلیدی: قشقایی‌ها، بهارلوه‌ها، میرزا ماذون، خسرو بیگ، یوسفعلی بیگ، محمدابراهیم، غول اوروج، حسینعلی، ادبیات زبان مادری.

استناد (آپا):

شامل.ع. شاعران قشقایی که به زبان مادری نوشته اند. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۳، شماره

۰۸، تابستان ۱۴۰۴. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

علی شامل

ایمیل:

alishamil@yahoo.com

وابستگی:

انستیتو فولکلور آذربایجان

مترجم به فارسی:

ارسلان مرادی کشکولی

kashkooliarsi@gmail.com

پژوهشگر فرهنگ، اسطوره‌شناسی و

تامغا

ABOUT THE LITERARY HISTORY OF QASHQAI TURKS

Ali Shamil

Email:

alishamil@yahoo.com

Affiliation:

Institute of Folklore of ANAS

Abstract:

According to the sources, the Iran Gulf, the Persian Gulf, the Arabian Gulf, the Gulf of Kangar, the Gulf of Basra is between Iran and the Arabian Peninsula. The Qashqai lands also descend around this gulf in winter and reach the Zagros pastures in summer. Opinions about the history of the Turks living in the region are different. Earlier it was written that their arrival in these places was connected with the reign of the Qizilbashs. In recent years, the study of Turkish marks on rocks and stones in the ruins of settlements, as well as the re-reading of other written sources, has led researchers to believe that the Turks lived here before Christ.

Despite the fact that there is enough information about the Turks, researchers of Qashqai literature for some reason pay attention to poets such as Mirza Mazun, Khosrov bey, Yusufali bey, Muhammad Ibrahim, Gul Oruj, Huseynali bey, who lived in the 19th century. Haji bin Muhammad Ardistanli, Muhammad bin al-Hajj Dovletshah Shirazi, Muhammad bin Hussein Katib Nishati, Sheikh Alvan Shirazi, Vali Shirazi, Yusif Garabaghi and others, who wrote and created in Turkish in the Middle Ages while it is overlooked.

Bayat, Dugar, Chobankara, Oyrat, Chigin, Garachorlu, Garakechili, Jalali, Girrikhli (Girkhli), Goychali, Lak, Mosullu, Aghgoyunlu, Agajarli, Ganja, Goychali, Arigli, Tarakama, Shamli, Gajar (Gajar), Tuva, Doganli, Sheybani, Yagmurlu and others names are found. Among these tribes there are such surnames as Khalaj, Afshar, Uygur, Garagoyunlu, Beydili, Garagozlu, Garachayli, Safikhanli, Rahimli. The fact that the tribes that built a powerful state now live among the Qashqai in the form of tires and carvings testifies to the turmoil of history. Although the Oghuz dialect dominates the speech of the tribes and clans of the Qashqai, there are also elements of Kipchak and Garlug. This can be clearly seen in written literary examples as well as in folklore texts.

Qashqai literature, a continuation of Turkish culture, has been melting in the Persian literary environment for more than a century. However, because the root was healthy, it was not possible to completely dissolve it. Despite the bans and restrictions, national-minded creative intellectuals took advantage of the conditions of the time and began to develop Qashqai literature through social media.

Keywords: Qashqaies, Baharlilar, Mirza Mazun, Khosrov bey, Yusufali bey, Mohammad Ibrahim, Gul Oruj, Huseynali, mother-tongue language literature.

CITATION (APA):

Shamil, A. ABOUT THE LITERARY HISTORY OF QASHQAI TURKS. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 03, number 08, Summer 2025, ISSN: 3041-8690.

ANA DİLİNDƏ YAZIB-YARADAN QAŞQAY ŞAİRLƏRİ

Əli Şamil

E-poçt:

alishamil@yahoo.com

Mənsubiyyət:

AMEA Folklor İnstitutu

Xülasə:

Qaynaqlarda İran körfəzi, Fars körfəzi, Ərəb körfəzi, Kəngər körfəzi, Bəsrə körfəzi adlandırılan körfəz İran və Ərəbistan yarımadası arasındadır. Qaşqay elləri də qışda bu körfəz ətrafına enir, yayda Zaqros yaylaqlarına çıxır. Bölgədə yaşayan Türklərin tarixi haqqında fikirlər fərqlidir. Öncələr onların bu yerlərə gəlişinin Qızılbaşların hakimiyyəti illəri ilə bağlı olduğu yazılırdı. Son illərdə qayalar üzərində, yaşayış məskənlərini xarabalıqlarındakı daşlarda Türk damğalarının öyrənilməsi, eləcə də başqa yazılı qaynaqların yenidən oxunması araşdırıcılarda belə bir fikir formalaşdırır ki, Türklər miladdan öncə burada yaşamışlar.

Türklər haqqında yetərinə bilgilər olmasına baxmayaraq Qaşqay ədəbiyyatının araşdırıcıları nədənsə diqqəti 19-cu yüzildə yaşamış Mirzə Məzun, Xosrov bəy, Yüsüfəli bəy, Məhəmməd İbrahim, Qul Oruc, Hüseynəli bəy kimi şairlərə yönəldirlər. Orta yüzillərdə Türk dilində yazıb-yaradan Hacı bin Məhəmməd Ərdistanlı, Məhəmməd bin əl-Həcc Dövlətsah Şirazi, Məhəmməd bin Hüseyn Katib Nişati, Şeyx Əlvən Şirazi, Vəli Şirazi, Yusif Qarabaği və b. isə diqqətdən kənarda qalır.

18-19-cu yüzildə Qaşqay elini formalaşdıran tayfa və tirələr arasında Bayat, Dügər, Çobankərə, Oyrat, Çigin, Qaraçorlu, Qarakeçili, Qırıxlı (Qırılı), Göyçəli, Lək, Mosullu, Ağqoyunlu, Ağacərli, Gəncəli, Arıqlı, Tərə-kəmə, Şamlı, Qəcər (Qacar), Tuva, Doğanlı, Şeybani, Yağmurlu və b. adlarına rast gəlinir. Həmin tirələr içərisində Xələc, Əfşar, Uyğur, Qa-raqoyunlu, Bəydili, Qaragözlü, Qaraçaylı, Səfixanlı, Rəhimli kimi soyadları da var. Qüdrətli dövlət qurmuş tayfaların bu gün tirə və oymaq şəklində Qaşqaylar arasında yaşaması tarixin keşməkeşindən xəbər verir. Qaşqayların tayfa və tirələrinin danışıqında Oğuz ləhcəsi ağırlıq təşkil etsə də Qıpçaq, Qarluq elementləri də var. Bu hal özünü folklor mətnlərində daha qabarıq göstərir. Türk ədəbiyyatının davamı olan Qaşqay dili və ədəbiyyatı yüzildən çoxdur Fars ədəbi mühitində əriməkdədir. Kökü sağlam olduğundan onu tam əritmək mümkün olmamışdır. Qadağalara, məhdudiyyətlərə baxmayaraq milli düşüncəli aydınlar zamanın şərtlərindən yararlanıb sosial şəbəkə vasitəsi ilə Qaşqay ədəbiyyatını inkişaf etdirməyə çalışırlar.

Açar sözlər: Qaşqaylar, Baharlılar, Mirzə Məzun, Xosrov bəy, Yüsüfəli bəy, Məhəmməd İbrahim, Qul Oruc, Hüseynəli, anadilli ədəbiyyat

CITATION (APA):

Şamil, Ə. ANA DİLİNDƏ YAZIB-YARADAN QAŞQAY ŞAİRLƏRİ. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 03, nömrə 08, Yay 2025, ISSN: 3041-8690.

ANA DİLİNDE SANAT ÜRETEN KAŞQAY ŞAİRLERİ

Ali Şamil

E-posta:

alishamil@yahoo.com

Üyelik:

ANAS Folklor Enstitüsü

Özet:

Kaynaklara göre, İran Körfezi, Basra Körfezi, Arap Körfezi, Kangar Körfezi ve Basra Körfezi, İran ile Arap Yarımadası arasında yer almaktadır. Kaşkay aşiretleri de kışın bu körfezin etrafına iner ve yazın Zagros yaylalarına çıkar. Bölgede yaşayan Türklerin tarihi hakkında farklı görüşler vardır. Daha önce, bu bölgelere gelişlerinin Kızılbaşlar dönemiyle bağlantılı olduğu yazılmıştır. Son yıllarda, yerleşim kalıntılarındaki kaya ve taşlar üzerindeki Türk izlerinin incelenmesi ve diğer yazılı kaynakların yeniden okunması, araştırmacıları Türklerin milattan önce burada yaşadığına inandırmıştır.

Türkler hakkında yeterli bilgi olmasına rağmen, Kaşkay edebiyatı araştırmacıları nedense 19. yüzyılda yaşamış Mirza Mazun, Hüsrev Bey, Yusufali Bey, Muhammed İbrahim, Gül Oruç, Hüseyinali Bey gibi şairlere dikkat çekmektedirler. Ortaçağ'da Türkçe yazıp üreten Hacı bin Muhammed Ardistanlı, Muhammed bin el-Hac Devletşah Şirazi, Muhammed bin Hüseyin Katib Nişati, Şeyh Elvan Şirazi, Vali Şirazi, Yusuf Garabaghi ve diğerleri ise göz ardı edilmektedir.

Bayat, Duger, Çobankere, Oyrat, Çigin, Karaçorlu, Karakeçili, Celali, Kıvrıklı (Kırkılı), Göyçeli, Lak, Musullu, Ağgoyunlu, Ağaçerli, Gence, Arıklı, Terekeme, Şamlı, Gecer (Gacar), Tuva, Doğanlı, Şeybani, Yağmurlu ve diğer isimler bulunur. Bu boylar arasında Halaç, Afşar, Uygur, Karagoyunlu, Beydili, Karagözlü, Karaçaylı, Safikhanlı, Rahimli gibi soyadlar bulunmaktadır. Güçlü bir devlet kuran kabilelerin artık tireler ve oymaklar halinde Kaşkaylar arasında yaşaması, tarihin çalkantılarına tanıklık ediyor. Kaşkay aşiret ve boylarının konuşmasında Oğuz lehçesi hâkim olsa da Kıpçak ve Karluk unsurları da bulunmaktadır. Bu durum, yazılı edebiyat örneklerinin yanı sıra folklor metinlerinde de açıkça görülmektedir.

Türk kültürünün bir devamı olan Kaşkay edebiyatı, bir asırdan fazla bir süredir Fars edebiyat ortamında erimektedir. Ancak kökü sağlıklı olduğu için tamamen yok edilmesi mümkün olmamıştır. Yasaklara ve kısıtlamalara rağmen, millî düşünceli yaratıcı aydınlar, dönemin koşullarından yararlanarak sosyal medya aracılığıyla Kaşkay edebiyatını geliştirmeye başlamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Kaşkaylar, Baharlılar, Mirza Mazun, Hüsrev Bey, Yusufali Bey, Muhammed İbrahim, Gül Oruç, Hüseyinali, anadilli edebiyat

CITATION (APA):

Şamil, A. ANA DİLİNDE SANAT ÜRETEN KAŞQAY ŞAİRLERİ. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 03, sayı 08, Yaz 2025, ISSN: 3041-8690.

Giriş

Qaşqay İran İslam Respublikasının Güney-Batısında yaşayan bir elin adıdır. Yayda (Zagros) dağlarındakı yaylaqlara, qışda Bəsrə körfəzi (müxtəlif dövrlərdə bu körfəz İran, Ərəb, Kəngər və b. adları da daşımışdır.) boyuna köç edən bu el Türklərin federal dövlət quruluşu əsasında formalaşmışdır. Qaşqay eli: 1.Əmələ, 2.Dərəşorli (Derre şuri), 3. Kəşkülli (Keşkolli) (bu tayfa da öz daxilində Böyük Kəşküllüyə və Kiçik Kəşküllüyə bölünür), 4. Şeşbölüki (Şeşbəyli), 5. Farsimədan (yəni Farsca bilməyənlər. Bu tayfa İmirli (Eymurlu) kimi də adlandırırlar) tayfalarından təşkil edilmişdir. Beş tayfa da öz içərisində Bayat, Dügər, Çobankara (Çobankərə), Oyrat, Çigini, Qaraçorlu, Qarakeçili, Qırıxlı (Qırxlı), Gəncəli, Göyçəli, Lək, Mosullu, Ağqoyunlu, Ağacərli, Oxçulu, Qucar, Arıqlı, Tərəkəmə, Cığallı, Şamlı, Qəcər (Qacar), Tuva, Doğanlı, Şeybani, Yağmurlu və b. tirələrə bölünür. Həmin tirələrdə Xələc, Əfşar, Uyğur, Qaraqoyunlu, Bəydili, Qaragözlü, Qaraçaylı, Səfixanlı, Rəhimli və b. oymaqlar vardır.

Qaşqay tirələrində İrəvanlı, İğdirli, Muğanlı və b. soyadlarına rast gəlinir. Bu da həmin nəsillərin keçmiş tayfa adlarını və gəldikləri yerlərin adını soyadlarında qoruması deməkdir.

Qaşqaylarla eyni bölgədə Baharlı, İnallı, Nəfər kimi Türk tayfaları da var. Onlar eyni soydan olsalar da, eyni dildə danışsalar da özlərini Qaşqay elindən saymırlar. Bunun səbəb Nəsrəddin şah Qacarın (1831-1896) apardığı islahatlar olmuşdur. 1848-ci ildə taxta çıxan Nəsrəddin şah Qacarın İranı federal bir feodal dövlətindən unitar bir dövlətə çevirməyə çalışdı.

Qaşqay elinə rəhbərlik edən elxanların özlərini “dövlət içərisində dövlət” kimi aparırdılar. Bunu şah hakimiyyəti üçün bir təhlükə kimi görürdü. Ona görə də Qaşqay elinə daxil olan tayfaları parçalayır. Türksöylü Baharlı, İnallı, Nəfər tayfalarını Qaşqay elindən ayıraraq Ərəb tayfalar və Basırın tayfası ilə (Əvəzullah Səfəriyə görə bu tayfa Türklərin və Tatların (Farsların) qarışıq olduğu tayıfadır- **Ə.Ş.**) birləşməsindən Xəmsə adlı yeni bir el yaradır. Cavad Səfinejada görə 1870-ci ildən sonra Qaşqay elindən 5 min ailə Bəxtiyarilərin tərkibinə, 5 min ailə Xəmsə elinin tərkibinə verilir, 4 min ailə isə oturaqlaşdırılır.**(Doulatabadi, 2017: 40)** Bununla kifayətlənməyib bölgədə Qaşqaylara rəqib Hacı İbrahimoğulları, Bəxtiyarı tayfalarını da gücləndirir.

Nəinki hökumət rəhbərləri, hətta yerli hakimlər də həmişə Qaşqay elini zəiflətmək üçün gizli və açıq tədbirlər görmüşlər. Qaşqay elinin elxanlarını müxtəlif bəhanələrlə Tehrana aparmış,

onları hökumətə qarşı üsyan qaldırmaqda suçlamış, zindana atdırmış, vaxtsız dünyalarını dəyişmələrini təşkil etmişlər. Döyüşkən toplum kimi ad çıxarmış Qaşqaylar Böyük Britaniya işğalçılarına qarşı istər 1856-cı il, istərsə Birinci və İkinci Dünya Savaşlarında cəsarətlə vuruşmuşlar. İran şahı ilə müqavilə bağlayan Böyük Britaniya hökuməti Qaşqayların müqavilə şərtlərinə əməl etməyib işğalçılara qarşı döyüşlərinə ara vermədiyini gördükdə Qaşqay elxanı ilə müstəqil bir qurum kimi müqavilə bağlamalı olmuşdur.

Mənuçehr Kəyani yazır: "Qaşqay elinin tayfa və qollarının (tirələr) sayı haqda elmi ədəbiyyatda fərqli fikirlər mövcuddur. Fəσαι Qaşqayları 66, Keyhani 89 tayfa və tirədən, Bəh-mənbəyli 5 böyük və kiçik tayfadan, 138 tirədən, Ə.Rəzmara 27 tayfa və 190 tirədən, Sirus Perham 200 tirədən, M.S. İvanov isə 5 böyük tayfadan ibarət olduğunu yazır. Bu pərakəndəliyin səbəbi isə Qaşqayların mürəkkəb ierarxik quruluşa malik olması ilə izah edilir" (**Kəyani, 2005: 10**).

Tarixçi Həsən Fəsayi Şirazın Meydan-i şah məhəlləsindən bəhs edərkən yazır: "Qaşqay xanlarının ulu silsiləsi sadəcə bu məhəllənin deyil, bəlkə Fars məmləkətinin, bəlkə də bütün İran məmləkətlərinin ən yüksək dərəcəli əmirilərindən, əyanlarından və böyüklərindəndir" (**Fəsayi, 2 c.: 1100**) (Qaynaq Tağı İbrahimovun (Şahin) "Qaşqaylar" kitabından alınmışdır-Ə.Ş.).

Qaşqay elinə daxil olan tayfa və tirələrin sayı haqqında araşdırıcılar arasında fikir ayrılığından daha dərini və mübahisəlisi Türk tayfalarının bölgədə hansı zamandan yaşamasıdır. Tarixçilərin çoxu Türk tayfalarının Şirazda və çevrəsində orta yüzilliklərdə yerləşdiyini yazır. Son zamanlar bölgədən tapılan damğalara və miladdan öncəki kitabələrin yeni oxunuşuna dayanan tarixçilər isə Türk tayfalarının orada miladdan öncəki minilliklərdə, yəni Perslərin bu yerlərə gəlməsindən öncə yaşadıklarını yazırlar.

Abbasilər zamanında bölgədə qayda-qanun yaratmaq, vergi toplamaq üçün ordu göndərildiyi haqqında da qaynaqlar var. Abbasilərin ordusunda Türklər aparıcı gücə çevrilmişdir. Feodal dövründə ordu ailəsi, qohumları, mənsub olduğu tayfa və onların mal-qarası ilə birlikdə bölgələrdə yerləşdirilirdi. Demək Fars vilayətində Abbasilərin zamanında da xeyli Türk yerləşdirilmişdir.

Böyük sufi Baba Kuhi (948-1050) ömrünün çoxunu Şirazda keçirib və dünyasını dəyişəndə orada dəfn edilib. Ziyarətgaha çevrilmiş məzarı üzərində türbə ucaldılıb. Azərbaycan fəlsəfə

tarixi haqqında dəyərli əsərlər müəllifi Zakir Məmmədov yazır: "İlkin qaynaqların verdiyi məlumata görə, mütəfəkkirin ölüm tarixi təxminən 1037-ci ilə düşür. Məhəmməd Bakuvi ömrünün axır çağlarında (90 yaşından sonra) Şirazın yaxınlığında bir mağaraya çəkilib orada yaşamışdır" (**Məmmədov, 2006: 60**). Adı və soyadı bütövlükdə Əbu Abdullah Muhəmməd bin Abdullah Bakuvi olan, Şirvani-i Kəbir və Baba Kuhi kimi tanınan alim haqqında istər Azərbaycanda, istərsə də Azərbaycandan kənarda yazılmış xeyli qaynaq var. Onun əsərləri əsasən ərəb dilindədir. Baba Kuhidən başqa da bölgədə yaşamış azərbaycanlı alim, şair yox deyil. Onlar da əsərlərini əsasən ərəb və fars dillərində yazmışlar.

Tağı İbrahimov (Şahin) yazır: "Qaşqayların Fars dilində də şeir yazan çoxlu şairləri və ədibləri vardır. Onlardan bəzilərinin avtobiografiyası və şeirlərindən nümunələr Fars müəlliflərinin əsərlərində verilmişdir: Zərrə, Hüma, Niyza, Nisar və s. təxəllüsləri ilə Fars dilində şeir yazanlar Qaşqayların və ümumiyyətlə, Azərbaycan mənşəli əhalinin məşhur şairlərindəndilər" (**İbrahimov (Şahin), 1988: 106**).

Səlcuqların Batıya doğru hərəkətindən sonra İranın Güneyində, indi Fars adlanan bölgədə və çevrəsində, 1148-1286-cı illərdə Salqurların (Salurlar) Atabəyliyi olmuşdur. Onlar da öz ailələri, tayfaları və mal-qaraları ilə burada yerləşdiklərindən Türklərin sayı artmışdır. Bölgədə əmin-amanlıq yaratdıqlarından, vergi sistemini qaydaya saldıqlarından, daxili toqquşmalara son verdiklərindən xalqın böyük qismi onların hakimiyyətindən razı qalmışdır. Sədi Şirazinin "Gülüstən" əsrinə ön sözündə Məmmədağa Sultanov yazır: "Müsləhəddin Müşrif ibn Abdulla Sədi təxəllüsünü Şirazın hakimi Atabəy Əbubəkir Səd ibn Zənginin adı ilə əlaqədar qəbul etmişdir" (**Şirazi, 2004: 3**). Əbubəkir Qutluq xan bin Səid 1226-1260-cı illərdə hakimiyyətdə olmuşdur.

Prof. Şamil Cəmişidov "Elm və həyat" jurnalında "Sədi Şirazinin Azərbaycan dilində bir qəzəli" məqaləsində "Kəlam-i Şeyx Sədi Şirazi" başlıqlı bir şeirdən söz açır.

Sənəma! Sənin cəmalin kəşəf-əd düca degilmi?

Həbibə! Sənin kəmalın bələq-əl ülə degilmi?-

beyti ilə başlayan poetik nümunəni verərkən yazır: "O (Sədi Şirazi), gənclik yaşlarında ikən böyük və abad şəhərlərimizdən sayılan Beyləqanda olduğunu, müdrik bir qocadan nəsihət

aldığını "Gülüstan" əsərində qeyd edir. Bəlkə Sədi Azərbaycanca bilirmiş, elə həmin qəzəli də o, özü yazıb!" (**Cəmsidov, 1987, sayı 10**).

Araşdırıcı bununla kifayətlənmir şairin yaradıcılığına da nəzər salaraq aşağıdakı qənaətə gəlir: "Sədi divanlarını diqqətlə nəzərdən keçirdikdə, şairin bu şeirinin farsca orijinalına rast gəlmədik. Xeyli axtarışdan sonra məlum oldu ki, "Gülüstan" əsərinin "Dibaçə"sində şairin ərəbcə dediyi bir beytin ayrı-ayrı ifadələri həmin qəzəlin qafiyələrinə uyğun gəlir" (**Cəmsidov, 1987, sayı 10**).

Sədi Şirazinin Beyləqanda olduğunu, orada müdrik bir qocadan nəsihət aldığını yazsa da nədənsə Şirazda türklərin yaşadığından, Salqurların (Salur) bölgədə hakimiyyətdə olduqlarından, Türk hakiminə hörmət olaraq Sədi təxəllüsünü almasından söz açmır. Sədi Şirazinin yaşadığı dövrə və onun ömür yoluna nəzər saldıqda şairin Türk dilini bilməsini normal saymaq olar. Milliyətçə Fars olan Sədi Şirazi Türkcə belə gözəl bir şeir yazıbsa demək onda orada yaşayan Türklər də ana dilində yazıb-yaradıblar. Bu fikir təsdiqləmək üçün bölgədəki və dünyadakı Türkdilli əlyazmaları diqqətlə gözdən keçirmək gərəkdir.

İranla sıx bağlı olan Tağı İbrahimov (Şahin) Qaşqaylar haqqında doktorluq dissertasiyası yazanda, monoqrafiya nəşr etdirəndə sərhədlər bağlı olduğundan yetərinə qaynaq əldə edə bilməmişdir. O, yazır: "Qaşqayların 20-ci əsr şairləri də çoxdur. Onlardan ana dilində yazanlar haqqında hələlik əlimizdə məlumat yoxdur. Fars dilində yazanlardan bir neçəsinin adını çəkmə bilirik. Onlardan Tabnak və Türki Şirazi təxəllüslü şairləri göstərmək olar." Araşdırıcı 18-ci əsrin ikinci yarısı və 19-cu yüzilin birinci yarısında yaşamış din və hüquq elmləri sahəsində nüfuz qazanmış Qaşqay alimlərindən Ağa Məhəmməd Rızanın Mirzə Hüseynəli Şirazinin adlarını çəkir. (**İbrahimov (Şahin), 1988: 106**).

Mövzudan kənara çıxmaq üçün Türk tayfalarının bölgədə nə vaxtdan yaşadıklarına, şair və alimlərinin ərəb, fars dillərində yazdıqları əsərlərin təhlilinə toxunmayacağıq.

1. Şiraz və çevrəsində Türk dilində yazılmış ədəbi mətnlər haqqında

Qaşqayların ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsi və sistemləşdirilməsi haqqında ciddi bir araşdırmaya rast gəlmədik. Türkiyədəki Eskişehir Osmangazi Universitetinin Karşılaşdırılmalı ədəbiyyat bölümündə çalışan, dosent, öğretim üyesi Farzaneh Doulatabadi Qaşqaylar haqqında araşdırmalar aparmış, elmi jurnallarda nəşr etdirdiyi məqalələrində onların etnogenezindən,

tarixindən, kültüründən, ədəbiyyatından söz açmışdır. 2017-ci ildə Ankarada Türk Dil Kurumu yayınlарının çap etdiyi "Kaşkay Türklərinin edebiyatı" kitabı (**Doulatabadi, 2017**) müəllifin mövzuya sistemli yanaşması kimi dəyərləndirilməlidir.

Farzaneh Doulatabadi yazır: "Bugün Kaşkay Türkçesile yazılan şiirleri 19-cu yüzyıldan öncelere dayandıramasak da var olan şiirlerin içeriği ve biçimi Kaşkay Türklerinin varlıklarını ortaya koymakta ve bu Türk topluluğunun kimlik değerlerini isbat etmektedir.

Kaşkay şiirini üç devreye ayıra biliriz:

1.Başlanğıçdan 19-cu yüzyıla kadar: Sözlü edebiyat devri olarak adlandırdığımız bu devirle ilgili yazılı belge bulunmamaktadır. Azərbaycan edebiyatında "bayatı", Türk edebiyatında "mani" adı verdiğimiz "asanak"lar Kaşkaylarda yaygın olan bir şiir türüdür. Annelerin çocuklarına söyledikleri "lala"lar (laylalar-Ə.Ş.) və ya halı dokurken söylenilen şiirler bu devrin edebiyatının belirgin türlerinden sadece bir kısmıdır ve dilden dile bu güne kadar yaşatılmıştır.

2.19-cu yüzyılın ilk yarısından İran İslam Devrimine kadar olan dönem: Mirza Mezun, Yusuf Ali bey, Kul Oruç gibi önemli eserler ortaya koyan şairlerindendir.

3.Mezun sonrası Kaşkay şiiri:

Klassik ve halk edebiyatı etkisinden çıkma çabaları ve günümüz Kaşkay Türkçesile yazılan eserlerin devridir." (**Doulatabadi, 2013: 204**).

Qaşqaylar folklorumuzun qorunmasında və təbliğində nə qədər böyük rol oynasalar da vaxtında yazıya alınmadığından itkiyə məruz qalmışdır. 20-ci yüzilin ikinci yarısından sonra Qaşqay aydınlarının topladığı folklor nümunələri arasında "Əsli-Kərəm", "Qərib-Şahsənəm", "Mahmud-Nigar", "Koroğlu" dastanları, "Axsəğ Ceyran", "Yollu və Yolsuz", "Ala dev", "Seydi", "Məhr-i Xavər", "Yan (balaca) oğlu" (Bu nəğil Azərbaycanda geniş yayılmış "Məlik Məmməd" nəğilinin bir variantıdır.-Ə.Ş.), "Allı Daşaqılı", "Çirkin qız", "Gözəl qız" nəğılları daha məşhurdur. Dağda-daşda sürü otararkən, mal-qara, davar sağarkən, uşaq oynadarkən, xalça toxuyarkən, yol gedərkən, eləcə də toylarda, şənlik və yas mərasimlərində oxuduqları ırlar(yır) Azərbaycanda bayatı adlandırdığımız şeirlə eynidir. Miflər, inanclar, alqış və qarğışlar, ovsunlar, ata sözləri, məsəllər və. b. janrlardakı folklor nümunələri dilimizin əski

çağlarda işlədilən sözlərini bu gün də yaşadır. Toplumun düşüncə tərzini öyrənmək baxımından folklor nümunələri əvəzsiz qaynaqdır. Onlar həm də yazılı ədəbiyyata güclü təsir göstərir.

Qaşqay musiqi folklorunun təbliğində və inkişafında Görginpurlar ailəsinin rolu böyükdür. 1977-ci ildə ölkənin ən nüfuzlu incəsənət toplusu olan "Mah-ı nur" dərgisində Furud Görginpurun nəşr olunmuş böyük həcmli "Qaşqaylarda musiqi" müsahibəsi bu gün də aktuallığını qoruyur. Xalq musiqisindən bəhs edən araşdırıcılar qaynaq kimi Furud Görginpurun fikirlərinə dayanırlar.

Furudun ortancıl qardaşı Fərhad 2006-cı ildə Abadeh şəhərindəki "Ərmağan dəbiran" nəşriyyatında çap etdirdiyi "Qanidən təvəllaya" kitabında İranın Fars ostanında (vilayət) yaşamış şairlərin şeirlərindən nümunələr vermişdir. Həmin kitabda Qaşqay şairlərindən də nümunələr var. Fərhad Görginpur 2007-ci ildə Ələsgər Naderi ilə birlikdə Qaşqay şairi Mirzə Məzunun şeirlərindən seçmələri Fars dilinə çevirərək Əsr-i İraniyan nəşriyyatında çap etdirmişdir. Onun İlyəşar Qüdrətizifərlə birlikdə hazırladıqları iki kitab – "Koroğlu həmasəsindən bir bölüm" və "Qərib – Şahsənəm" kitabları Şirazdakı "Təxtə-Cəmşidi" və "Qaşqai" nəşriyyatında 2016 və 2017-ci illərdə nəşr edilmişdir.

Onlar bu kitabları oxucuların ixtiyarına verməklə Qaşqaylarda bir qürur hissi aşılamişlar.

Qaşqayların yazılı ədəbiyyatını araşdıranlar nədənsə nə folklor nümunələrinə, nə də 19-cu əsrdən öncə yazılmış mətnlərə o qədər diqqət yetirməmişlər. Necə deyərlər Qaşqay ədəbiyyatını ümumtürk kontekstindən çıxararaq məhəlli bir nümunə kimi öyrənmişlər. Bu da ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsi qaydaları ilə uzlaşmır. 13-14-cü yüzillikdə Xorasan vilayətinin Əsfərain şəhərində yaşamış İzzəddin Həsənoğlunun, 14-cü yüzillikdə Sivasda yaşamış Qazi Bürhanəddinin, 15-16-cı yüzillikdə Kərbəlada yaşamış Məhəmməd Füzulinin və b. həyat və yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslarımız tərəfindən öyrənilsə də Şiraz çevrəsində yaşayıb-yaradan ədiblərimiz diqqətdən kənar qalmışdır.

Professor Şahin Mustafayev "İpek yolu səfəretnamələri: bir Akkoyunlu el yazmasında 1419-1421 yıllarında Çin'e gönderilen bir Timurlu büyükelçiliğinin tarihi" məqaləsində Mevlana Qiyasəddin Nakkaş tərəfindən yazıya alınan günlük raporun ("Ruznamə") Türk dilinə çevrilməsindən söz açır. Araşdırıcı yazır: "Metnin içeriğinden belli olduğu gibi, el yazması 1494-95 yılında Akkoyunlu Devri'nde İran'da Ardistan şehrinin *daruğası* emir Zeyneddin Nur

Ali Bey Mahmudlu'nun emri üzerine Hacı bin Muhammed Ardistanlı tarafından Farsça'dan Türkçeye çevrilmiş ve hazırlanmıştır...

Hacı bin Muhammed Ardistanlı yazır: *"Ve ehl-i nazardan gizli kalmasun ki bu kitabın aslı Parsi dilince idi. Cün tarih-i hicret dokuz yuz yıla yetişdi mir-azam-i ekrem Zeynuddin Nur Ali Bey Mahmudlu Ardistan şehrine daruğalığa geldi. Bir gün anın meclisinde ol kitabı ohurlar idi. Hercend ki ol bey savad ohuyabilir idi illa Parsice bilmez idi. Bende-i kemterin Hacı bin Muhammed-i Ardistanluya emr etti ki bu kitabı benim icun Turkiye cevurmağ gerek. Bende dahi istitatım kadarınca ceht etdim ve ol bey devletinde Turkiye". (Mustafayev, 2016: 68).*

Hacı bin Muhammed Ardistanlı Farscadan Türkcəyə əsərlər tərcümə etməkdə mahir olmasa ona belə mühim bir iş tapşırılmazdı. Tərcümənin dili və üslubundan aydın olur ki, 15-ci yüzildə bölgədə Türk dilini bilənlər, bu dilə tərcümələr etməyi bacaranlar varmış.

İsfahan yaxınlığındakı Ardistanda darğa olan Zeynəddin Nur Əli bəy Mahmudlu Türk idi və Fars dilini bilmirmiş. Elə isə o, əhalisi Fars olan şəhərdə necə darğalıq edirmiş? Bunun bir cavabı var: XV yüzillikdə Ardistanda yaşayanlar arasında Türklər çoxluq təşkil edirmiş. Özü də onlar ana dilində nəinki yazıb-oxumağı bacarırmış, hətta Fars dilindən əsərlər tərcümə etmək səviyyəsində qabiliyyətləri varmış.

Atabəylərin 543-684-ci il (miladi 1149-1285), Elxanilərin (1256-1335), Ağqoyunlular (1401-1508), Səfəvilər (1501-1736) dönməində də Şirazın hakimləri çox vaxt Türklər olmuşdur. O, dövrdə də hakim təyin edildikləri bölgəyə mənsub olduqları tayfa ilə birlikdə gedirdilər. Bu da bölgədə Türklərin müxtəlif tayfalarının uzun illər yaşadığını göstərir.

Möhsün Nağısoylu "Orta əsrlərdəki Azərbaycanda tərcümə sənəti" kitabında Qaşqaylar yaşayan bölgədəki tərcüməçilərdən də söz açır. Sədinin (Adı Müsləhəddin olan şair hörmət əlaməti olaraq bölgənin hakimi, Salqur Türklərindən olan Səəd Zənginin oğlunun adını özünə ləqəb götürüb-Ə.Ş.) "Gülüstan" əsərinin Türkcəyə sətirləti tərcüməsinin ilk nüsxəsinin XIV yüzildəki nüsxəsindən, istedadlı və peşəkar tərcüməçi Məhəmməd bin Hüseyn Katib Nişatinin "Şühədanamə" və "Şeyx Səfi təzkirəsi"ni ustalıqla çevirməsindən də söz açır. Möhsün Nağısoyluya görə, Şiraz hakimi Qazan xan Saru Şeyx oğlu tərcüməçi-şair Nişatiyə çatdırır ki, Şah Təhmasib əmr edib Hüseyn Vaiz Kaşifin (ö. 1504) "Rövzətül-şühəda" (Şəhidlər bağçası) əsərini Türkcəyə çevirsin. Nişati də şahın əmri ilə "Şühədanamə"ni çevirdikdən bir neçə il sonra, yəni 948-ci (miladi 1542) ildə "Şeyx Səfi təzkirəsi"ni də çevirir. Ön sözündə də yazır

ki, "həzrət şeyxin təzkirəsi...Fars dili ilə yazılmış idi və Türk talibləri ilə sufilər Pars dili anlamazlar və məlum etmədikindən faydasından mərhum qalırlar. Əgər Türkiyə dönsə, qamu Türk müridləri, bəlkə bütün Türkistan adamlarından faydalar görürlər... Bu xəyalda ikən əmrü işarət oldu kim, nə qədər kim tezrak isə bu kitabı təsnif edə gör... Bu təzkirənin təsnifinə məşğul oldum" (Nağısoylu, 2000: 28). Araşdırıcı Nişatinin tərcümələrinin canlı xalq danışığı üslubunda olduğunu yazır. (Nağısoylu, 2000: 45).

Araşdırıcı "Şeyx Səf təzkirəsi"nin ön sözündə Nişatinin Şah Təhmasib üçün yazdığı Türkçə şeirə də yer verilmişdir:

Məməmməd Mustafanın izzətilən,

Əliyyi-Murtazanun ismətilən

Həsən iki cəhanun müctəbayi

Hüseyn ol şahı-dəşti-Kərbəlayi.

İbad ol adəmi-əhli-nübüvvət

Məhəmməd Bağır ol şahı-hidayət,

Bihəqqi-Cəfəri Musayi-Kazim,

Rza şahı nəimü narə Qasim.

Təqi birlə Nəqivü Əskəri həm,

Məhəmməd Mehdi ol şahı-dü aləm

Bunların həqqi üçün, ya İlahi,

Amanda saxlagil Təhmasib şahı.

Nəsibi fəth ilə firuzi eylə,

Nə kim dilxahi olsa, ruzi elə (Şeyx Səfi, 2006: 30).

Məhəmməd bin Hüseyn Katib Nişatinin yazdığı ön sözdən də aydın olur ki, həmin dövrdə Şirazda Fars dilini bilməyən Türk tələbələr çox imiş

Möhsün Nağısoylu kitabının başqa bir yerində yazır: "Tarixi qeyd olunmuş Türkcəyə sətiraltı tərcümənin ən qədim Quran əlyazması İstanbuldakı Türk və İslam əsərləri muzeyində saxlanan nüsxə (N-73) hesab olunur. 734-cü (miladi 1313) il tarixli bu 1288-ci (miladi 1872) əlyazmanı Məhəmməd bin əl-Həcc Dövlətşah Şirazi köçürmüşdür, sətiraltı tərcümə də onundur... Tərcüməçinin Şirazdan olmasını və bu şəhərdə ta qədimdən indiyədək Azərbaycan Türklərindən olan Qaşqay tayfalarının yaşamasını, Vəli Şirazi, Nişati Şirazi kimi tərcüməçilərin də Şirazlı olmalarını nəzərə alsaq, bu tərcümənin dilinin Azərbaycan Türkcəsinə daha yaxın olduğunu güman etmək olar" (Nağısoylu, 2000: 10).

"İslam Ansiklopedisi"ndə Şirazi ləqəbli bir şairdən də söz açılır. Şeyx Mahmud Şəbüstərinin "Gülşən-i raz" əsərini Türkcəyə çevirən şairin adı Əlvən Şirazi və ya Şeyx Əlvən Şirazi kimi göstərilir. Məqalə müəllifinə görə 779-cu (miladi 1377-78) ildə Türkünstanda doğulan şairin atası Şirazlı olub. Bu qeyd də 14-cü yüzildə Şirazda Türklər yaşadığından, özlərini gəlmə saymadıqlarından ləqəblərini Şirazi kimi yazdıqlarından xəbər verir.

Şeyx Mahmud Şəbüstərinin "Gülşən-i raz" əsərinin tərcüməsini 829-cu (miladi 1425-26) illərdə bitirən Əlvən Şirvani məsnəvinə Sultan Murada bağışlamışdır. Ayrı-ayrı qaynaqlarda məsnəvinin 993, 1008 beyt olduğu, tərcüməçinin isə özünün əlavə və şərhləri ilə beytlərin sayını 2854-ə, 3000-ə, 3070-ə çatdırıldığı göstərilir.

Möhsün Nağısoy Mahmud Şəbüstərinin "Gülşən-i raz" əsərinin tərcüməsini Şirazi haqqında Məhəmmədəli Tərbiyətin, Əbdülqadir Gölpınarlıının və b. yazdıqlarını geniş təhlil edir. O, tərcüməçinin əməyini yüksək qiymətləndirir və adının Vəli Şirazi olduğunu yazır. (Nağısoylu, 2000)

Osmanlı təzkirəçisi Kastamonulu Lətif "Təzkirətüş-şüəra" adlı əsərində Əlvən Şirazinin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat və əsərlərindən nümunələr vermişdir:

Şarâb u şem u şâhid nûr-ı manâ

Görinmez görünür çûn aks-i Mevlâ

Şarâb esrâra şem envâra beñzer

Bakuñ şâhid yüzi dîdâra beñzer

Şarâb u şemè u şâhid cümle hâsıl

Dirîgâ sen niçünsün böyle gâfil

Şarâb u şemè u şâhid sırrına bak

Ki tâ malûm ola sırr-ı ene'l-Hak

Şarâb u şemèa baú kim sırr-ı mektûm

Saña şâhid yüzinden ola malûm (Latifi, 2018: 82).

Təzkiyədəki digər bir nümunə:

Had ü hatt oldu sun-ı pâdişâhî

Kim andan zâhir olur hüsn-i şâhî

Hem ol menşûr-ı Rabbânî bu hatdur

Hem ol mektûb-ı Sübhânî bu hatdur

Bulardan nûr u zulmetdür ibâret

Hadi âb-ı hayât u hattı zulmet (Latifi, 2018: 82).

Tacüddin Həsən bin Şahab-i Yezdin 1451-1453-cü illərdə yazdığı "Camiüt Tevarih-i Həsən əsərində Şiraz hakimi Soltan İbrahimin 1415-ci ildə Genduman bölgəsində apardığı bir döyüşdə Qaşqay ordusundan söz açır. Bu fakt da həmin illərdə Şiraz və çevrəsində yaşayan Qaşqayların ordu təşkil edə biləcək sayda olduğunu göstərir (Doulatabadi, 2017: 28).

İbn-i Batuta 727-ci (miladi 1327) ildə İsfahandan Şiraza gedənyazır: "Dəşt-i Rum Türklərin məmləkətidir" (Doulatabadi, 2017: 30).

Göstərdiyimiz faktlar Şiraz və çevrəsində Türklərin sayının yetərinə olduğundan xəbər verir. Bölgədə Türklər topla yaşayırdılarsa, hakimlər də Türk idisə demək Türk dilində yazı-yaratması üçün münbit bir mühit də varmış.

2. Yusif Qarabağının dünyagörüşünün formalaşmasında Şirazın rolu

Şirazla bağlı olan Türk filosof şairlərdən biri də Yusif Qarabağidir. Yusif Məhəmmədcan oğlu Məhəmmədşahi 1562-63-cü illərdə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində ruhani ailəsində doğulub. İlk təhsilini atasından alsa da onu bir şair kimi formalaşdıran Şirazın ədəbi mühiti

olmuşdur. Dövrünün məşhur filosofu və ilahiyyatçısı Həbibulla Mirzəcan Şirazi əl-Bəqnəvi ilə tanış olan Yusif Qarabaği ləqəbini də Şirazda götürür.

Şirazda tibb, riyaziyyat, astronomiya və b. elmlərə dərinlən yiyələndikdən sonra Əmir Teymurun nəvələrinin hakim olduqları Hindistana gedir. Bir neçə il orada yaşadıqdan sonra Türkünə yollanır. Öncə Səmərqənddə yaşayır və mədrəsədə dərs deyir. Şəhərin filosof və şairləri arasında qazandığı hörmətə görə "Böyük axund" adlandırılır.

Sufilərin Kəbrəviyyə təriqətdəki azadfikirlilik, insanın Allaha qovuşmasının yollarının saflıqdan, təmizlikdən, xeyirxahlıqdan keçməsi fikirləri Yusif Qarabağini cəlb etdiyində onun üzvlərinə qoşulur və qısa müddətdə təriqətin öncüllərindən birinə çevrilir.

Kosa ləqəbilə məşhurlaşan Yusif Qarabağinin Səmərqənddə Hüseyniyə xanəqahında yaşayarkən Mövlənə Cəlaləddin Dəvvənin "Şərhi əqaidi-əzədi" əsərinə haşiyə və əlavələr yazır. "Haşiyeyi Xanigahı" adlanan bu əsərini 30 noyabr 1590-cı ildə ustadı Əbu Hamid Xəlilullahə təqdim edir.

Yusif Qarabağinin "Haşiyeyi Xanigahı" əsəri çağdaşları tərəfindən birmənalı qarşılanmır. Onu tərifləyənlər də olur, tənqid edənlər də. Ağə Hüseyn Xəlxəli "Haşiyeyi Xanigahı" əsərinə tənqid yazır.

Buxarada əmiri Bahadur xən elmin müxtəlif sahələrinə dair əsərlər, şeir yazmaqla yanaşı, alimləərə də qayğı və diqqət yetirirdi. Sarayında alimlərin, şairlərin, nəqqaşların, xəttatların, miniatürçülərin və b. sənət adamlarının çalışması üçün lazımi şərait yaradırmış. Buna görə də Yusif Qarabaği sevgili müəllimi Mirzəcan Şirazi ilə birlikdə Səmərqənddən Buxaraya köçür.

Əmir Bahadur xən Yusif Qarabaği ilə ustadı Mirzəcan Şirazin gəlişini xoş qarşılayır. Onların işləmələri, yaşamaları və elmi axtarışlar aparmaları üçün lazımi şərait yaradır. Az bir zamanda Yusif Qarabaği Əmir Bahadur xənin sevimlisinə və yaxın dostuna çevrilir.

1623-cü ildə Buxarada yaşayanda Ağə Hüseyn Xəlxəlinin tənqidinə "Tətimmətul-həvaşu fi izalətil-ğəvaşi" (Qaranlıq məsələləri aradan qaldırmaq məqsədilə haşiyələərə əlavə) adlı cavab yazır.

Əmir Bahadur xən Yusif Qarabağinin şərəfinə 1619-cu ildə yeni bir kitabxana tikdirir, onu da "vəzirə kitabxana" təyin edir. Yusif Qarabaği Fərabə, İbn Sina, Bəhmənyar, Biruni, Tusi,

Qəzvini, Davvani, Taftazani kimi filosofların əsərlərinə şərhlər yazmaqla qalmır, həm də Aristotel, Platon, Pifaqor, Sokrat kimi batı filosoflarının əsərlərinə şərhlər yazır, öz baxışlarını da bu əsərlərində ortaya qoyur. "Nur saraylarının şərhli olan hür mənzərələrinə haşiyə", "Varlıq fəlsəfəsi kitabına haşiyə" və b. əsərlərini də Buxarada yaradır. Əsərlərində dünyanın vahidliyi ideyasını müdafiə edən filosof varlığı fəlsəfənin obyektini hesab edir. Ona görə təbiətlə insan arasındakı münasibət tək ilə cəm, hissə ilə tam arasındakı münasibətə oxşayır.

Yusif Qarabaği Allahı insanın özündə axtarmaqla kifayətlənmir, onu təbiətin içərisində əridir. Kiçik aləm olan insanı böyük aləmi təbiətin surəti hesab edir. Savaşlar, zəlzələlər, yanğınlar böyük elm fədailərinin əsərləri sırasında Yusif Qarabağının da əsərlərini yox edir. Ancaq alimin əsərlərinin hamısı məhv olmur. Dünyanın bir çox kitabxanalarında, elm və mədəniyyət mərkəzlərində, muzeylərdə həmyerlimizin əsərləri saxlanılır.

Özbəkistan Elmlər Akademiyasının Biruni adına Şərqşünaslıq İnstitutunun Əlyazmalar fondunda Yusif Qarabağının 24 traktatı saxlanılır.

Alimin sağlığında və ölümündən sonra onun haqqında olduqca dəyərli fikirlər söyləmişlər. Türkünstanlı təzkirəçi Mir Şərif Seyid Xacə Rəqəmi "Tarixi Rəqəmi" əsərində Yusif Qarabağidən söz açarkən onu, "bilik səmasının on dörd gecəlik bədirlənmiş ayı" adlandırır.

Şair və filosof kimi məşhurlaşan Yusif Qarabağının istedadını, Əmir Bahadur xanla dostluğunu qısqaqanlar da az olmayıb. Onu qısqaqanan, paxıllığını çəkənlər qanqaraldıcı söz-söhbətlərdən qalmır, arxasınca yalanlar söyləyir, riyakarlıq edir, hətta böhtan atmaqdan belə çəkinmirlər. O isə rəqiblərinə onların metodları ilə deyil, yaradıcılığı və insanpərvərliyi ilə cavab verir.

Əmir Bahadur xan da Yusif Qarabağının bu xüsusiyyətlərini yüksək qiymətləndirir, onun tibbə dair əsərlərindən həkimlərin yararlanmasını məsləhət görür.

Yusif Qarabağının Əbu Əli İbn Sinanın "Qanun" əsərinə yazdığı şərh və izahlar, özünün tibbə dair yazdığı kitablar yaşadığı dövrdə deyil, özündən sonrakı yüzillərdə də böyük maraqla qarşılanmışdır.

Yusif Qarabaği elmin nəzəri sahələrindən çox praktik məsələlərə diqqət yetirən alimlərdən olmuşdur. Əmirilər, sultanlar, vəzir-vəkillər, saray əyanları və divan üzvləri ondan məsləhət almış, hüquqa, dövlətin idarə olunmasına dair yazdığı əsərlərdən istifadə etmişlər.

Yusif Qarabağının Türkcə yazdığı şeirlər yüksək bədii dəyəri və dilinin aydınlığı ilə seçilir. O yazır:

Ürəyim qana doldu, bu qan da olmalıydı,

Cövrünlə bundan yaxşı daha nə olmalıydı?

Həyatını elmə və şeirə həsr etmiş Yusif Qarabaği 1647-ci ildə (bəzi qaynaqlarda isə 1644-45-ci il göstərilir) Buxarada dünyasını dəyişir. Onu Buxara yaxınlığındakı Səfid-Muy kəndində, indi Sallaxana darvazası kimi tanınan Baba-i Şauki Parəduz darvazasının yaxınlığındakı qəbiristanda dəfn edirlər.

43 il sonra, yəni 1690-cı ildə onun cənazəsini Bədəxşana apararaq, sevimli müəllimi Xəlilullah Bədəxşaninin türbəsinin yanında dəfn edirlər. Kəbrəviyyə təriqətinin üzvləri Yusif Qarabağının əsərlərinin təbliğində və ideyalarının yayılmasında böyük rol oynamışdır (**Şamil**, <https://ali-shamil.tr.gg/Yusif-Qaraba%26%23287%3Bi.htm>) (**Şamil, 2020: 104-108**).

3. Şahbaz Şahbazi Qaşqay şairləri haqqında

Qaşqay şairlərinin ömür yolunun öyrənilməsində və əsərlərinin toplanıb nəşr edilməsində Mahmud İskəndərinin və Şahbaz Şahbazinin rolu böyükdür. Mahmud İskəndəri 1358/1979-cı ildə "Şeir və şairi dər ile Qaşqay" (Qaşqay elində şeir və şairlik) (**İskəndəri, 1358/1979**), ondan 9 il sonra, yəni 1367 (miladi1988) ildə Şahbaz Şahbazi "Qaşqai şiiri və asar-i şüara-yi Qaşqayi" (Qaşqay şeiri və Qaşqay şairlərinin əsərləri) (**Şahbazi, 1367**), Mənuçehr Hünərvər 1374/1995-cü ildə isə "Qəzəlsürayani-Qaşqai ve Divan-i Mirza Məzun" (Qaşqayı qəzəl söyləyənləri) kitablarını nəşr etdirirlər.

Kitaba yazdığı ön sözdən aydın olur ki, Şahbaz Şahbazi ömrünün 35 ilini Məzunun şeirlərinin toplanmasına və nəşrinə həsr edib.(Şairin ləqəbi ərəb dilindəki məzun sözündən olsa da Türkiyədəki qaynaqlarda onu Mazun, Mezun, İrandakı latın əlifbası ilə yazılmış qaynaqlarda Mezun kimi yazırlar. Biz orijinala yaxın və dilimizə uyğun olanını seçərək Məzun kimi yazsaq da qaynaqlarda yazılanları olduğu kimi saxlayacağıq-Ə.Ş.), Türkiyəli araşdırıcı Mühittin Çelik Məzunun şeirlərini nəşrə hazırlayarkən Şahbaz Şahbazinin yazdığı ön sözü də kitabının əvvəlində latın əlifbası ilə vermişdir. Biz də Şahbaz Şahbazinin ön sözündən nümunə göstərərək Mühittin Çelikin hazırladığı kitabdan istifadə etdik.

Şahbaz Şahbazi yazır: "1200-1260 hicri kameri yılları arasında yaşadığı sanılan Cani Han-ı Kaşkainin oğlanları Murteza Kuli han ve Mustada Kuli hanın İlhanı zamanında Kul Oruç Türkçe şiirler yazmıştır. Ondan geriye kalan bir kaç kıta şiirdir...

Belke de ondan eş zamanlı olacak Husrev beg (Xosrov bəy) Karakanlı ve Kanber namlı çok fazla şiiri olmayan ve çok da şöhret olmamış olan bu iki şairden sonra Mazun ortaya çıkmıştır. Aynı dönemde fakat yaş farkı dolayısıyla Mazunun öğrencisi, ustad Yusif Husrev ve ustad Muhammed İbrahim ve Heseyin Ali bey Bayat Kaşkay ilinde şiir ve edebiyata büyük katkısı bulunan isimlerdir.

Kaşkay ilinin şairlerinin hiç birinin eseri bu güne kadar düzenlenip yayınlanmamıştır. Ancak şairlerden geriye kalan eserler iki yolla günümüze ulaşmıştır. Birincisi hevesli ve ilgili insanların hafızaları sayesinde ki, en iyi servet sayılır, ikincisi ise 50-60 sayfadan oluşan ve zevk sahibi ve kültürlü şiir ve edebiyat düşkünü insanların ellerinde kalan el yazması küçük defterlerdir. (Çelik, Durukoğlu, 2016: 121).

Şahbaz Şahbazinin yazdığı ön sözdən onu bu işə həvəsləndirənin 1982-ci ildə Şirazda İran hökuməti tərəfindən öldürülmüş Xosrov xan İsmail xan oğlunun ortancıl qardaşı Məlik Mənsurun olduğu aydınlaşır. Məlik Mənsur xan gəncliyindən Məzunun şeirlərini toplamağa başlayıb. Lakin topladığı nüsxə İkinci Dünya Savaşı illərində müttəfiq orduları Berlini bombalayarkən Məlik Mənsur xanın evində məhv olub (Həmin vaxt Məlik Mənsur xan İrandan qovulduğuna görə Berlində yaşayırmış). Məlik Mənsur xan İrana döndükdən sonra Moin Dəftər Qəhrəmaniyə yenidən Məzunun şeirlərini toplatdırıb. Lakin onu nəşrə hazırlayıb çap etdirə bilməyəcəyini gördükdə bu işi Şahbaz Şahbaziyə tapşırıb. (Çelik, Durukoğlu, 2016: 13)

Şahbaz Şahbazi Məzunun şeirlərini nəşrə hazırlayarkən onun Füzuli və Nəbati divanlarından, "Koroğlu" və "Əsli-Kərəm" dastanlarından, Şah İsmayıl Xətəinin şeirlərindən bəhrələndiyini göstərən nümunələr vermişdir. (Çelik, Durukoğlu, 2016: 13)

4.1.Qaşqayların sevimli şairi Məzun

Fərzaneh Doulatabadiyə görə Mirzə Məzunun şeirləri 1884-cü ildə Nəcəfqulu xan Kəşküllünün təşəbbüsü ilə toplanmış, sonra da Şahbaz Şahbaziyə verilmişdir. (Doulatabadi, 2017: 144). Cəfər Eyvəzi Yadıkuru "Mezun. Qaşqayı şiirleri" kitabının ön sözündə yazır: "Merhum Şahbazının ən önemli kaynağı Moyin Defter Qahramanının topladığı şiirler defteridir" (Eyvəzi

Yadıkuri, 2015: VII). Mühittin Çelik də Məlik Mənsur xanın topladığı şeirlərin Berlin bomblanarkən məhv olduğunu yazır. . (Çelik, Durukoğlu, 2016).

Bu qeydlər bir dolaşıqlıq yaradır. Şahbaz Şahbazinin nəşr etdirdiyi şeirlər Nəcəfqulu xan Kəşkülünün təşəbbüsü ilə, yoxsa Moin Defter Qahramaninin topladığı şeirlər olduğu bilinmir.

Şahbaz Şahbazidən sonra 30 ilə yaxın nə Məzunun, nə də başqa Qaşqay şairlərinin əsərlərini araşdıran, nəşr etdirən müəllifə rast gəlməmişəm. Məlik Mənsur xan 1994-cü ildə Şiraza gedən araşdırıcı Mühittin Çelikə Şahbaz Şahbazinin nəşr etdirdiyi şeirləri kitabını bağışlasa da kitabın Türkiyədə nəşri 2016-cı ilədək yubanır. (Çelik, Durukoğlu, 2016).

Türkiyədə keçirilən simpoziumlarda, jurnallarda 1999-cu ildən sonra Məzun haqqında yazılar nəşr edilməyə başlayır. Universitetlərdə yazılan elmi işlərdə Məzun haqqında maraqlı araşdırmalar yazılır. İnönü Universitetində Gökçe Durukoğlunun (Durukoğlu, 2012), Zehra Baturun (Batur, 2016), Qazi Universitetində Moslim Rezaeiamalehin (Əmələ tayfasından olan gənc araşdırıcının adı və soyadını qaşqaylar Müslüm Rezaei kimi yazırlar. Onun ad və soyadını qaşqayların dediyi kimi yazdıqda internetdə əsərləri görünür. Buna görə ad və soyadını Türkiyədə nəşr edilən məqalələrində və universiteti bitirərkən hazırlamış olduğu tezdə (dissertasiyada) yazdığı kimi saxladıq-Ə.Ş.) (Rezaeiamaleh, 2016) araşdırmalarında Məzun haqqında dəyərli bilgilər var.

2017-ci ildə isə Türk Dil Kurumu Eskişehir Osmangazi Universitetinin Karşılaştırmalı ədəbiyyat bölümünün dosenti Farzaneh Doulatabadinin 398 səhifəlik "Kaşqay Türklerinin Edebiyatı" kitabını nəşr edir. (Doulatabadi, 2017).

Cəfər Eyvəzi Yadıkuri "Mezun Qaşqayı. Şiirləri" kitabını 1393-cü (2015) ildə enteşarat-e Erəm-i Şiraz (Erəm Yayınları) nəşriyyatında çap etdirir. Tərtibçi əski əlifba ilə yazılmış mətnləri Latın əlifbasına çevirəndə yaranan çətinliklərdən, ləhcə və ədəbi dil normaları məsələsindən, Məzun şeirlərinin ondan öncəki nəşrlərində yol verilmiş xətalardan geniş söz açır.

Kitaba daxil etdiyi "Qaşqay elinin tarixi" məqaləsini isə Cəfər Eyvəzinin Qaşqaylar haqqında bilgilər toplusu adlandırmaq daha doğru olar. Çünki burada tarixlə yanaşı, Qaşqay dili, ədəbiyyatı, şairləri, şeir şəkilləri, musiqiçiləri və s. haqqında da bilgi var. Kitabın sonunda da

sanballı bir sözlük verib ki, bu da istər gənc Qaşqay oxucuları, istərsə də Türkiyə və Azərbaycan araşdırıcıları üçün olduqca dəyərlidir.

Cəfər Eyvəzi Yadıkuru "Mezun. Qaşqayı şiirleri" kitabının ön sözündə yazır: "Merhum Şahbazının ən önəmli qaynağı Moyin Defter Qahramanının topladığı şiirler defteridir. İkinci qaynağımız Mehmed Nadiri Dereşürünün Məzun şiirlerinin seçkin toplusudur. Üçüncü qaynaq da məşhür Qaşqayı ırçılarının oxuduğu şiirlərdir. Bu ırçılar içində merhum Tehmüris xan Keşkörlü, canları sağ olsun Mahmud xan İskenderi və İbrahim Kohendılpur irdediklerinden istifadə olmuşdur" (Eyvəzi Yadıkuru, 2015:VII).

İstər Cəfər Eyvəzi Yadıkuru, istər Mühittin Çelik, Moslem Rezaei-amaleh, Farzaneh Doulatabadi və b. Məzunun ömür yolundan söz açarkən Şahbaz Şahbazininin əsərini qaynaq göstərmişlər.

Məzun "Yigdi kitabım" şeiri onun ömür yolu, şeir divanı və divanın yazılması haqqında ən dəyərli bilgi verir.

Xub adı éllikdəl Nəcəfqulu Xan,

Təhsil édíb arıflərə mıhrıban,

Dédi: qoyma sözlərinjı pərişan,

İtubar yox gələr gəcər ay o il.

İhtımam éylədi yigdi kıtabım,

Türkü dildə hər sovalım cavabım,

Qocalıgdır gəcđi əhd-i şababım,

Tarıxdan sövüşüb miñ üç üz bir il.

Məzun Qaşqayıda təfsili çoxdur,

Atası Sadat Kohgiluludur,

Anası Qaşqayı Qadılı məşhür,

Mənzili Şirazdır əsl Şeyx Həbəl. (Eyvəzi Yadıqurı, 2015: 58).

1830-ci ildə anadan olan Məhəmməd İbrahim yazıb-oxumağı, Fars, Ərəb dillərini ailəsindən və yaxın qohumlarından öyrənmişdir. Yetkinlik yaşına çatandan sonra Dərəşorli tayfasının xanlarının və kələntərlərinin uşaqlarına yazıb-oxumağı öyrətmişdir. Məlik Mənsur xanın dədiyinə görə Məhəmməd İbrahim bir müddət Məhəmmədqulu xan və onun ailə üzvləri, dostları, qonaqları üçün "Şahnamə" oxuyur. Bir neçə ildən sonra elbəyi Əliqulu xana, Allahyar xana və Bahadır xana katiblik edir. Buna görə də şair Mirzə Məzun kimi də tanınır. Çünki mirzə- monşi- katib eyni anlamıdadır.

İlk şeirini nə vaxt yazdığı haqqında əldə qaynaq yoxdur. Araşdırıcılar belə güman edirlər ki, katiblik etdiyi illərdə Məhzun təxəllüsü ilə şeirlər yazmağa başlamışdır. Amma İsfahan hakimi Zıl-ol-Sultanın məsləhəti ilə təxəllüsünü Məzun edir. Məzun sərbəst fikirli, təciz inciyən və qorxmaz bir insan imiş. Şeirlərində Şirazi təxəllüsündən də istifadə edib. Bu da onu göstərir ki, yalnız Fars şairləri deyil, Türksöylü şairlər də Şirazi təxəllüsündən istifadə edirlərmiş.

Məzun gəncliyindən Ərəb tarixini, islam dinini, şəriəti, Fars ədəbiyyatını çox dərindən öyrənməyə başlayır. Ana dilində şeir yazanda Sədidən, Hafızdən, Firdovsidən bəhrələnir. Hindistanı işğal edən Böyük Britaniya 1857-ci ildə İran üzərinə də qoşun yeridir. Herat uğrunda qızğın döyüş gedir. Savaşda Qaşqay atlıları şücaət göstərsələr də İngilislərin yeni atıcı silahlarının qarşısında duruş gətirə bilmirlər. Məğlub olmuş İran qoşunları Heratdan Məşədə doğru geri çəkilir.

Məzun bu savaşda iştirak edən Qaşqaylıların qorxmazlığını, igidliyini, fədakarlığını öyən, şəhidlərə ağı deyən şeirlər yazır. Herat döyüşlərində igidliklə vuruşan Qaşqay Söhrab xana həsr etdiyi şeirdə yazır:

Söhrab xan qılıcı bərq-i cansıtan,

Fərəhəndə məşhür oldu, dasıtan.

Məzunun Türk, Fars dillərində şeir yazmaqla yanaşı Lorca şeirlər söylədiyi də yazılır. Şairin şeirləri 16-19-cu yüzillərdə yaşamış Azərbaycan şairlərinin şeirlərindən istər mövzuca, istərsə də dil-üslubca o qədər də fərqlənmir. Peyğəmbərin, həzrət Əlinin mədhi ilə yanaşı, irfani

mövzularda şeirlərində xalq rəvayətlərindən, əfsanələrdən, Quran ayələrindən geniş istifadə etmişdir. Lirik məhəbbət şeirləri də ruhoxşayandır.

“Olubdur” qoşmasında yazır:

Bugün səhər séyr éylədim dəftərə,

Baxdım dəftərimə dıvan olubdur.

Əcəb gəfilidim mən bu dünyada,

Başıma, néççə miñ tıfan olubdur. (Eyvəzi Yadıkırı, 1397: 116). Bu bənddən aydın görünür ki, şair şeirlərini bir divan halına salıbmış.

Məzun 1313-cü (1895) ildə Şirazda dünyasını dəyişir. Onu Şahzadə Mənsur qəbiristanlığında dəfn edirlər. Bu qəbiristanlıq Şirazın İsfahan darvazası adlanan məhəlləsindədir. Şəhər böyüdüyündən qəbiristanlıq evlər arasında qalır. Bələdiyyə qəbiristanlığı ləğv edib yerində binalar tikilməsinə icazə verir. Bundan xəbər tutan Qaşqaylar Məhəmməd Nadiri Dərəşürinin başçılığı ilə etiraz mitinqi keçirirlər. Orada şair üçün Sədinin, Hafizin abidəsi kimi abidə qoyulmasını tələb edirlər. Qaşqayların etiraz nümayişinin getdikcə güclənəcəyindən ehtiyatlanan hökumət nümayəndələri tikinti işlərini dayandırsalar da şairin məzarı üzərində abidə ucaltmağı arxa plana atırlar. Hətta şairin qəbrini əvvəlki vəziyyətə belə gətirmirlər. (Eyvəzi Yadıkırı, 1397: XXI)

Cəfər Eyvəzi Yadıkırı 1397-ci (2019) ildə Şirazda Latın əlifbası ilə nəşr etdirdiyi “Qaşqayinin gələnxəşəl şiirləri” kitabında Məzunun 109, Yusifəli bəyin 27, Xosrov bəy Qərəqanlının 3, Məhəmməd İbrahimin 10, Qul Orucun 4, Hüseynəli bəy Bayatın 4, Nemətullah bəy Rəhimlinin 8, Əli Şaylının 1, Hacı Məssi bəy Qaraçaylının 1, Həmrahın 1, Koroğunun adına bir şeir verir. Koroğunun adına verilmiş şeir bizlərə məlum olan “Koroğlu” dastanındakı vücudnamədir.

4.2. Xosrov bəy Qərəqanlı

Xosrov bəyin nəslə Dərəşorli tayfasının Qərəqanlı tirəsindəndir. XIX yüzildə Xosrov bəy, oğlu Yüsufəli bəy və əmi oğulları, yəni Cahangır xan, Haşım xan və Məhəmmədhusəyn xan və b. Dərəşorli tayfasından ayrılıb Əmələ tayfasına, Bahadır xan Söhrab xan oğlunun yanına gəlirlər. Bahadır xanın tabeliyində olan Cama Bozorglı obası ilə birlikdə yayda yaylağa, qışda qışlağa

gedirlər. Xosrov bəyin nəslindən olanlar bu gün də Cama Bozorglı tiresi ilə birgə Hərəmin Xırda Dərə ilə Kariyan bölgəsində yaşasalar da soyadlarını Qəraqanlı kimi saxlayırlar.

Xosrov bəy öz obaları içində çox nadir adamlardan imiş ki, dərin savad alıbmış. Xatirələrə görə Mirzə Məzundan yaşda böyük və Qul Oruc la yaşdaş imiş. Bir çox Qaşqay şairləri kimi onun da dəqiq doğum və ölüm tarixi yoxdur. Xosrov bəyin oğlu Yusifəli bəyin də şeir yazmasında, Ərəb əifbası ilə yazıb-oxumasında, dini bilgisinin olmasında atasının rolu böyük olub. Xosrov bəy Qəraqanlının indiyədək gözəlləri vəsf edən "Əlini ələ al", "Lam əlif labél gəlir", "Yaxşı qayırb" şeirləri toplanaraq nəşr edilib.

Şair "Əlini ələ alıb" qoşmasında deyir:

Əlin ələ alıb bağda gəzəydim,

Bülbül olub qönçə gülün düzəydim.

Qəvvas olub Ceyhununda üzəydim,

Eşqin dəryasında bataydım mən.

...Xosrov déyər zarıncının bağında,

Fərhad kimin Bisütünün dağında,

Bugün gül vaxtında, bahar çağında,

Məst é dib yarınan yataydım mən (Eyvəzi Yadıkırı, 1397: 152-155).

4.3. Yüsüfəli bəy

Yazılı qaynaqlarda adı Yüsüfəli bəy kimi qeyd edilən şairin adını el arasında, yəni Qaşqay ləhcəsində İssibəli bəy kimi çağırırlar. Yüsüfəli bəy də Qaşqay elinin Qəraqanlı tirəsindəndir.

Yüsüfəli bəy daha çox lirik şair kimi tanınır. Şeirlərini Yüsüf-i Xosrov imzası ilə yazmasına səbəb atasının adının Xosrov olmasıdır.

Şairin Sovlet-od-Dovə zamanında, yəni 19-cu yüzilin ikinci yarısında yaşadığı və xanlar tərəfindən sevildiyi, məclislərində şeirlər söylədiyini deyilir.

Şeirlərinin əsas mövzusu həsrət, ayrılıq, qüssə, kədərdir. Toplanıb nəşr edilən şeirlərinin hamısında sevgilisi Sultanın adını çəkib.

Keçən gecə xab içində görmüşəm,

Bugün yardan mənə bir nişan gəlir.

Öz düşümün təbirini édmişəm,

Bu xəzan köylümə gülüstan gəlir.

Əlim dabanına sağı vér camı,

Bu dünya fanidir, yoxdur dəvamı,

Yüsüf-i Xosrovun hicran-i şamı,

Ya gün aşkar olur, ya Sultan gəlir. (Eyvəzi Yadıkuri, 1397: 128)

Şairin günümüzədək gəlib çatan şeirlərini qoşma janrındadır. Dili Məzun şeirinə nisbətən daha sadə və axıcıdır.

Cəfər Eyvəzi Yadıkuru şair haqqında yazır ki, "Cavanlıqda Dərəşorli tayfasının kəlantəri Hacı Babaxan yanında monşi (katib) imiş. Orada ona Mirza dəyirlərmiş. Sultan adlı gözəl bir qıza aşiq olub, şeir déməyə başlayır. Amma bu sevdada şikəst yéyər, qizi ona verməzlər. Buna görə Dərəşorli tayfasından aralanır, Əmələ tayfasına gəlir. Déyrlər əvəlki arvadı Dərəşorli tayfasından imiş. Ondan olan oğluna atasının adını qoyubmuş. Əmələ tayfasının Borbor tirəsindən aldığı arvaddan Pərviz adlı bir oğlu olur.

Bu şairin nə anadan olduğu, nə də öldüyü il dəqiq deyil. Söhrab xan Bahadırı Qaşqayının dediyinə görə 1325-ci (1907)-1332-ci (1914) illər arasında dünyasını dəyişib. Yüsüfəli bəy qocalıqda Söhrab xanın yanında monşi-katib işləyirmiş. Söhrab xan déyr, Yüsüfəli bəy üçaboğlu nəcib bir kişiydi. Həmişə arxalığı üstündən belinə bir inçə şal bağlayardı. Bir qələmdan, bir lülə kağız şalına bağlayrdı. Söhrab xan déyrmış ki, ailə üzvlərinin birinin toyunda ondan şeir déməsini istəyir. Şair cavab verir: "Mənim vücudumda daha o cavanlıq, o halı yoxdur". Amma mən israr étdiyimə görə gétدی bir güşədə oturdu. Bir saatdan sora gəldi. Bir kağız vérdi. Orada aşağıdakı béytlə başlayan bir şeir vardı:

Böylə bildəm yatan bəxtim oyanmış,

Bugün gafilindən yara oğradım.

Yüsüfəli bəy Tağan kəndinə müsafir olduğu vaxt ölür.(Fərzaneh Doulabadiyə görə Dahaqan qəsəbəsində dünyasını dəyişib). **(Doulatabadi, 2017: 146).**

Déyirlər Məzun onun ustadıymış. Aralarında hörmət-ehtirm olub. Onun özü bu mətləbi iki bənd şeirdə Məzunun ölümünü şair dostu Məhəmməd İbrahima belə xəbər verir:

İbrahim gəl verəm sənə bir xəbər,

Bu xəbər edərmiş bizlərə əsər.

Məzun bu dünyadan éylədi səfər,

Axirət mülkünü yad étdi gétدی.

Bizə mürşid idi, xub kamıl ustad,

İndən belə çox éylərək onu yad,

Vəfa pişə Məcnün, cəfakeş Fərhad,

Əcüzə dünyadan dad étdi gétدی. **(Eyvəzi Yadıkırı, 1397: 119-120).**

Bir toyda Yüsüfəli bəydən istəyilər halay oynan qızlar üçün elə bir şeir désin ki, orada Sultanın adı olmasın. Şair déyir:

Tovar tərlan kimin éylədi pərvaz,

Vəhşi maral kımın yar gəldi geçdi.

Şeirin sonunda déyir:

Əyri baxdı bir dəm étdi dərəngi,

San Sultanıdı xub ab-o-reni.

Xalq etiraz edir ki, yənə Sultandan dedin!? Şair cavab verir ki, Sultanın özündən heç nə dēməmişəm, fəqət dēmışəm ki, bu gözəl qızlar Sultana bənzəyirlər! **(Eyvəzi Yadıkırı, 1397: 119-150).**

Yüsüfəli bəyi xatırlayanların dediyinə görə şair var-dövlət, mal-mül həvəskarı olmayıb. Heç kimə nə mədhiyyə yazıb, nə də həcv. Ömrünün sonunadək kasıb yaşayıb (**Doulatabadi, 2017: 146**).

Şeirləri eşqdən qaynaqlandığına görə cazibadar olub. Qaşqay elində onun eşqi dastan olub dillərə düşmüş bir aşiq kimi tanıyıblar. (**Eyvəzi Yadıkırı, 1397: 119-150**).

4.4. Məhəmməd İbrahim

Qaşqayların məşhur şairlərindən biri də Xətirli obasından olan Məhəmməd İbrahımdır. Xətirlilər musiqidə mahir olduqlarına görə onların obasına "ustalar obası", yəni musiqiçilər obası deyirlərmiş. Şairin atası Kərbəlayı Nəzər Əli oğlu kamança və tar çalmaqda mahir imiş. Nəzərin qardaşı Süleyman da gözəl tar və setar çalarmış.

Kərbəlayı Nəzər uşaqlara musiqini ney ilə öyrədərmiş. Mirzə Məzunun Nəzərin uşaqlara elm deyil musiqi öyrətməsinə həsr edilmiş bir satirik şeiri də var.

Məzunun davamçısı olan Məhəmməd İbrahim gözəl çöğür (sazın kiçik formasına bənzəyən bu musiqi alətinin adı qaynaqlarda çoqor, çequr, çüğür, çöqür, çökür kimi yazılır-Ə.Ş.), setar çalar və özünün ırlarını (yır-şeir) musiqi sədaları altında oxuyarmış. Elin böyükləri ilə oturub-durarmış. Xanların və xalqın arasında hörməti çoxmuş. Ona görə də bir müddət Darab xanının oğlu, əlxan Abdullah xan Zergam-od-Dövlənin xidmətində olmuşdur.

Uca boylu, yaraşıklı bir adam olan Məhəmməd İbrahim arif, sufi imiş. Yazdığı vücutnamə onun xalq arasında öləcəyi günü öncədən bilən birisi kimi tanıtmışdır. Şeirlərini bəzən Şikəstə İbrahim təxəllüsü ilə yazan şairin şeirlərinin bəziləri aşiq şeirlərindən seçilmir. Məs:

Ay ağalar gəlin tərif éyləyim,

Nə xub olur ikki yar aşnalığı.

Bir kimsə ki, sevən sevməyə səni,

Olur bülbülünən xar aşnalığı.

İğid odur əzəl gündən məst ola,

Abdal odur arxasında pust ola,

Kimsəyi ki tékkəinən dost ola,

Olur yağışınan qar aşnalığı. (Eyvəzi Yadıkırı, 1397: 160)

“Téz gəlin” şeirini də şairin ölüm yatağında yazdığı qənaətinədir.

Éy səbə məndən xəbər vər əhl-i hal yoldaşlara,

Söylərəm ayrılmağın indi çağıdır gəlin.

Téz gəlin, dərman edin, çox dərdim karıdır mənim,

Ta cəsəddən çıxmamış can, ta ki bağıdır gəlin.

Olduğum gün bəş üz min nazınan bəslətdim,

Bivəfa ruhum tənimdən indi yağıdır gəlin.

Mən musafir, yol xəternək, əql zayıf, ağırak

Nabələd, hərfim gələt, əbd-i vəsət, köylüm dustağıdır gəlin.

Éy səbə İbrahimə vər əsl-i mətləbdən xəbər,

Şah-ı Mərdan Kəvsər istə indi sağdır gəlin. (Eyvəzi Yadıkırı, 1397: 163)

Şairin soyundan olanların verdiyi bilgiyə görə Məhəmməd İbrahim Nəzər oğlu 1318-1320 (1900-1902) illərdə Şirazdan 10 kilometr aralıdakı Bibi Zöhrə məhəlləsindəki imamzadədə dəfn olunub. Heyif ki, məzarının yerini bilən yoxdur.

4.5.Qul Oruc

Dərəşorli tayfasının Çardaçerik tirəsindən olan Qul Orucun atasının adı haqqında bilgi əldə edə bilmədik. Doulatabadi Farzanehə görə şair təxminən 1786-1844-cü illərdə yaşayıb. Xosrov bəy Qərəqanlı və Kaneri adlı Türkcə yazan iki şair də onun çağdaşı olub (Doulatabadi, 2017: 143). Qul onun təxəllüsüdür. İndiyədək “On dörd yaşda”, “Bəllidir”, “Bu nədir”, “Sərdar gələydi” qoşmaları toplanaraq nəşr edilib. “Bu nədir” şeiri aşıqların söylədiyi bağlama formasındadır. “Sərdar gələydi” qoşması isə Murtuzaqulu xanın dilindən deyilib. Şeirdə ölüm ayağında olan insanın əhvalı təsvir edilib. Bu da onu göstərir ki, Murtuzaqulu xan öləndə Qul Oruc sağ imiş.

Şairin nəvə-nəticələrinin dediyinə görə babaları Canı xanın oğlanları Məhəmməd, Murtıza və Mustafaqulu xanın qulluğunda olmuşdur. Şair "On dörd yaşda" qoşmasında deyir:

Gözəl görən sərraf ola xoş-nışan,

Sərv boylu, mina gərdən ağ ola.

Həmayıl sərqaş, quş gözləri laççın,

Qıy baxmağı maral kimin yağ ola.

Yaşıl baş, gül yanqax, xalı mınalı,

Əfsun olmuş, şahmar kimin kinəli,

Bir tavus gərdənli, keylig sinəli,

Tovar tərlan kimin yəri dağ ola.

Xuyu tərlan, əsli pəridən-hurdan,

Açılarda özü bəhs edə nurdan,

Hovzu mərmər, fəvvarəsi bulurdan,

Dəri, təxt-i tavus, zər otaq ola. (Eyvəzi Yadıkurı: 167-170).

4.6. Hüseynəli bəy Bayat

Qoşmalarını Hüseyin, Bayatoğlu təxəllüsü ilə söyləyən şairin Bayat tayfasından olduğu yazılır. Bayatların bir qismi Kərim xan Zənd zamanı Şiraz və Şiraz çevrəsindəki Bid-i Zerd və Tüyük kəndlərində oturaqlaşsa da bir qismi Əmalə tayfasının tirəsi kimi yaylaq-qışlaq həyatı sürmüşdür.

Mustafaqulu xanın oğlanları Darab xan və Söhrab xanın qulluğunda olan Hüseynəli bəy Bayat Mirzə Məzunla dost imiş. Mirzə Məzun qızı Cəvahir sultanı Hüseynəli bəyin oğlu Zülfüqara ərə verəcəyini, qohum olacaqlarını vəd edib. Bunu şeirlərində də söyləyib.

Şairin indiyədək "Bənzər", "Dədim hündür", "Çörək sorağı", "Qərə qoyun" və 1291-ci (1873) ildə dünyasını dəyişən Söhrab xan Mustafaqulu xan oğlunun dilindən deyilmiş "Mənim" şeirləri toplanıb, nəşr edilmişdir.

Şair yazır:

Bulur burmaqları, nazık əlləri,

Üstünə qazılıb mina xalları.

Çin-çin ədib dal gərdənə təlləri,

Şux tavusdur, Hindistandan gəlayır.

Allı qəmər, cadı gözü məstandır,

Məməsi şəvənbu, qoynu bostandır,

Sinəsi nəqqişli tovar tərlandır,

Həva ədib Həştərxandan gəlayır.

Xoş siffətdir, Züləyxa-yi-sanıdır,

Şikəstə aşığın cism o canıdır,

Hüseyn dəyər: Bu pərilər xanıdır.

Səyrə çıxmış xan o mandan gəlayır.

Şair məişət mövzusunda, poeziyadan uzaq nəzm parçaları da söyləmişdir. (**Eyvəzi Yadıqırı, 1397: 171-175).**

4.7. Nəmətullah bəy Rehimli

Rəhimli tayfasının kələntərlərinin övladı olan Nəmətullah bəy Mustafa bəy oğlu şeirlərində Nəmət, Nəməti və Nəmətullah təxəllüslərini işlədib. Nəsirəddin şah Qacar (1831-1896, taxta çıxıb 1848-ci ilin martında) zamanında yaşayırmış. Gəncliyində əmisi qızı Nurcahana aşiq olub. Əmisi oğlu İlyas bəy ona rəqib çıxır və Nurcahanı alır. Bu hadisədən sonra xiffət çəkən Nəmətullah bir il sonra dünyasını dəyişir. Şeirləri qəlboxşayan olsa da Qaşqaylar içində az tanınmışdır.

Şairin "Qəbul éylə", "Səni serəm (istərəm)", "Daş ürəkli", "Öryənmiş", "Bağrımı yandıran", "Uça bilməz", "Dəli gönül", "Gözəllər sərxanı" şeirləri toplanaraq nəşr edilmişdir (**Eyvəzi Yadıkırı, 1397: 176-183**).

Cəfər Eyvəzi Yadıkırı "Qaşqainin gələneksəl şiirləri" kitabında Əli Şaylının "Tora düşübdür", Hacı Messi xan Qaraçaylının "Bölük perivəş", Həmrahın "İnciməsin" şeirlərini də çap etdirib (**Eyvəzi Yadıkırı, 1397: 184-187**).

Farzaneh Doulatabadi Şami təxəllüsü ilə şeirlər yazmış Abbasəli xan Kələntəroğlu Musa xanın 1864 və ya 1868-ci illərdə öldüyünü, "Görün" rədifli bir qəzəlini çap etdirmiş və çap olunmamış bir divanı olduğunu yazmışdır (**Doulatabadi, 2017: 157**). Araşdırıcı nədənsə divanın harada saxlandığı haqqında bilgi vermir.

Sonuc

Qaşqaylar haqqında dəyərli araşdırmaların müəllifi Fərzanə Doulatabadinin "Qaşqay Türklərinin yazılı ədəbiyyatı yok denecek kadar azdır... 19-cu yüzyıldan önce yazılı Kaşkay edebiyatından söz etmemiz mümkün değil" (**Doulatabadi, 2017: 53**) hökmü ilə razılaşmaq olmur.

Böyük Britaniyanın 1925-ci ildə İranda hakimiyyət dəyişikliyi edərək Qacarlar sülaləsini devirib yerinə hərbi Rzanı şah elan etməsi və ona Pəhləvi soyadını verməsi ölkədə milli dillərin inkişafına ağır zərbə vurdu. Ata Rza şahın və oğlu Məhəmməd Rza şahın hakimiyyəti dövründə rəsmi yerlərdə, məktəblərdə fars dilindən başqa bir dildə danışmaq qadağa edildi. Fars ləhcələrinin birləşdirilib vahid ədəbi, siyasi dilə çevrilməsi üçün Tehran ləhcəsi əsas götürüldü. Rəsmi yerlərdə Tehran ləhcəsindən başqa fars dilinin hər hansı bir ləhcəsində danışanlar cəzalandırıldı.

Bu qanunlar İranın güneyində yaşayan Türklərə daha ağır zərbə vurdu. Belə ki, 1925-ci ildən 1980-ci ilədək bölgədə yaşayan Qaşqayların ana dilində yazıb-yaradan, bir neçə şeir kitabı çap olunan şairinə, yazıçısına, dramaturquna rast gəlmədim.

1979-cu il İran İslam İnqilabından sonra Rza şahın verdiyi bir çox qanunlar kimi dil haqqındakı qanun da aradan qaldırıldı. Qaşqaylar arasında ana dilində şeir yazmağa maraq göstərənlərin sayı artdı. Lakin ana dilində məktəb, qəzet, jurnal olmadığından şairlərin yazdığı şeirlər çap

edilmədi. Oxucusu olmadığından ana dilində yazılan şeirlər yayılmadı və bu işə başlayanların bir çoxu həvəsdən düşdü, yaradıcılıqlarını fars dilində davam etdirdilər.

Böyük qadağalara, məhdudiyyətlərə baxmayaraq milli şüurlu aydınların bir qismi ana dilində yazmağa başladı. Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" poemasının təsiri ilə Mənsur Şahməhəmmədi "Görüş Dena dağından", Hüseyinəli Qayımı "Karaağac", Ərsalan Mirzayi "Uzaq yol", Əvəzullah Səfəri "Yetimyal", Mahmud Kaviyani "Mirvari nədir ellər günahı", Dara Pənəhi "Balı (qənədi) sınıq quş oldum" poemalarını yazmışlar. **(Doulatbadi, 2017: 63-64).**

Mənsur Şahməhəmmədi "Görüş Dena dağından" poeması ilə kifayətlənməyib. Ana dilində yaradıcılığını davam etdirib. Qaşqay Türklərindən olub da ali təhsilini Ankaradakı Qazi Universitetinin magistraturasında davam etdirən Moslim Rezaeiamaleh 2016-cı ildə "Kaşqay Türklərindən Mensur Şahmuhammedinin siirleri (inceleme-metin-sözlük)" mövzusunda dissertasiyasını başa çatdırır.

Moslim Rezaeiamaleh yalnız Mənsur Şahməhəmmədin şeirlərini bir yerə toplayıb onu nəşrə hazırlamaq, izahlar yazmaqla kifayətlənmədi. Qaşqaylar arasında anadilli ədəbiyyatın bu günkü inkişafına da diqqət yetirdi. O yazır ki, gənc və yeni nəsil Qaşqay şairlər klassik şeir vəznləri ilə yanaşı, yeni modern şeirlər də yazmağa başlamışlar. Sərbəst şeirə üstünlük verən gənc Qaşqay şairləri 5, 6 və 7 hecalı şeirlərlə yanaşı, *akca qoşma* adlandırdıqları sərbəst qafiyəli şeirlər də yazırlar. Onlara nümunə də Əvəzullah Səfəri Kəşkülü, Ərsalan Mirzəyi Teyibli, Qədiməli Bəhrami, Kambiz Nəcəfi Çobanqara, Bəhmən Muradi Əlamdarlı, Novzer Ustavar Dərəşuri, Arman Fərhəng Şorbaxolu, Əli Fəreyduni Kələli, Kavə İrəvani Okçulu, Fəttanə Muradi Qərəqanlı, Raziyyə Kazım Qurranı, Soğra Muradi, Duman Əjdəri Bөлverdi, Pəriçehr Məhəmmədzadə Qadılı Borbor, Səhər Kəşkülü, Teyyibə Kərimi Cəfərbəylinin adlarını çəkir **(Rezaeiamaleh, 2016: 28-29).**

Anadilli əsərləri nəşr edəcək qəzet və jurnal olmadığından ədəbiyyat da inkişaf etmir. Ayrı-ayrı həvəskar aydınların və universitet tələbələrinin açdıqları qəzet və jurnallar özünə oxucu tapa bilmədiyindən bağlanır. Çünki ana dilində təhsil ocaqları olmadığına görə yazılanları oxuyanlar olmur.

Fəttanə Muradi Qərəqanlının 2008-ci ildə çap etdirdiyi "Alıncaq ulduzu" hekayələr kitabı Qaşqay Türklərinin ilk nəsr əsəri sayılır **(Qərəqanlı, 2008).** Buna görə də şairlər şeirlərinin

mahnı kimi oxunmasına üstünlük verirlər. Oxunan mahnılara kliplər çəkilməsi Qaşqay musiqisi ilə yanaşı poeziyasının da inkişafına təsir göstərir.

Ərsalan Mirzəyi Teyiblinin "Biz Türək, biz Qaşqayiyək" şeir əsasında hazırlanmış klip böyük uğur qazanaraq Qaşqayların himninə çevrilib.

Tarixin gedişi onu göstərir ki, hökmdarlar, hökumətlər nə qədər sərt qanunlar versələr də xalqın iradəsini qırmaq mümkün olmur. Bunu Qaşqayların timsalında da görmək olur.

Qaynaqlar

1. Batur Zehra. (2016). Kaşqay şairi Masur-Şah Muhammedi və şiirleri, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk dili ve edebiyatı anabilmi dalı. Doktora tezi.
2. Cəmişidov Şamil. (1987). Sədi Şirazinin Azərbaycan dilində bir qəzəli, "Elm və həyat" jurnalı, sayı 10. <https://kulis.az/news/6193>
3. Çelik Mühittin, Durukoğlu Gökçen. (2016). Mazun, Şiirler, Giriş-inceleme-metin-sözlük-tıpkıbası, Türk Dil Kurumu, Ankara.
4. Doulatabadi Farzaneh. (2013). Günümüz Kaşqay şiiri, Dilleri ve Kültürleri yok olma tehlikesine maruz Türk toplulukları, 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Ankara.
5. Doulatabadi Farzaneh. (2017). Kaşqay Türklerinin Edebiyatı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 398 s.
6. Durukoğlu Gökçe. (2012). Kaşqay şairi Mazun ve şiirleri (Transkripyon-metin-inceleme), İnönü Üniversitesi (Sosyal Bilimler Enstitüsü) Türk dili ve edebiyatı anabilmi dalı, Doktora tezi.
7. Eyvəzi Yadıquru Cəfər. (1393/2015). Mezun Qaşqai, Şeirləri, İnteqerate-Erem-i Şiraz.
8. Eyvəzi Yadıquru Cəfər. (1393/2019). Qaşqainin gələncəsəl şiirləri, İnteqerate-Nəvid-i Şiraz.
9. Görgin Fərhad. (2006). Qanidən təvəllay, "Ərmağan dəbiran" nəşriyyatı, Abadeh.

10. Görginp Fərhad, Qüdrətizifər İlyasər. (2016). Koroğlu həmasəsindən bir bölüm, "Təxtə-Cəmşidi", Şiraz.
11. Görginp Fərhad, Qüdrətizifər İlyasər. (2017). Qərib – Şahsənəm, "Təxtə-Cəmşidi", Şiraz.
12. Görginp Fərhad Furudun, Naderi Ələsgər. (2007). Şiiri Mezun Qaşqai, "Avri İraniyan" nəşriyyatı, Abadeh.
13. Görginp Furudun. (1977). Qaşqaylarda musiqi, "Mahe nur" toplusu, Tehran.
14. İbrahimov (Şahin). T.Ə. (1988). Qaşqaylar, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 144səh.
15. Kəyani Menuçəhr. (2005). Qaşqaylar (tarixi, etnoqrafik tədqiqat), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, (Doktora Tezi), Bakı.
16. Qərəqanlı Fəttanə Muradi. (1387/2008). Alıncaq ulduzu, "Nəvid-i Şiraz, Şiraz.
17. Latifi. (2018). Tezkiretü’ş-Şu’arâ ve Tabsiratü’n-Nuzamâ / haz.: R. Canlm. Ankara, T.C. Kültür ve TurizmBakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
18. Məmmədov Zakir. (2006). Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, Bakı.
19. Mustafayev Şahin. (2016). "İpek yolu səfərtmələri: bir Akkoyunlu el yazmasında 1419-1421 yıllarında Çin’e gönderilen bir Timurlu büyükelçiliğinin tarihi", Yükselen İpek yolu 3.cilt (İpek yolunda kültür ve senet), Ankara.
20. Nağısoylu Möhsün. (2000). Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti, "Elm" nəşriyyatı, Bakı.
21. Hünərvər Mənicöhr. (1374/1995). Qəzəlsürayani-Qaşqai ve Divani-Mirza Məzun, Şiraz.
22. Şahbazi Şahbaz. (1367/1988). Qaşqayi şiiri ya asar-e şoera-ye Qaşqayi (Qaşqay şeiri və Qaşqay şairləri), Şiraz.
23. Şamil Əli. (2013). Yusif Qarabaği, <https://ali-shamil.tr.gg/Yusif-Qaraba%26%23287%3Bi.htm>
24. Şamil Əli. (2020). Qaşqaylar və onların folkloru, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, Bakı.
25. Şeyx Səfi təzkirəsi. (2006). ("Səfvətüs-səfa"nın XVI əsr Türk tərcüməsi). Bakı: Nurlan, 932 s.

26. Şirazi Sədi. (2004). Gülüstan, Bakı, <http://elibrary.bsu.az/kis/1624.pdf>
27. Rezaeiamaleh Moslim. (2016). Kaşkay Türklerinden Mansur Şah Muhammedinin şiirleri(İnceleme-metin-sözlük. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi (Sosial Bilimler Enstitüsü), Ankara
28. Tayyibi Nasiri Mansur. (1388/2009). Naqşe-ye Qashqayiha der Tarih ve Ferhang-e İran, Tehran, səh.22-26
29. Temizel Ali. (2016). Kaşkay Türklerinde kültürel hayat, TYB Akademi İran ve Türkiye, sayıs 18, Eylül, <https://www.tyb.org.tr/tyb-akademi-iran-ve-turkiye-sayisindan-ali-temizel-makalesi-28512h.htm>

Qeyd: Nişat və Lətifə şeirlərini mənə göndərən professor Vüsalə Musalıya minnətdarlığımı bildirirəm.

شاعران قشقای که به زبان مادری نوشته اند

دریایی که در منابع مختلف تاریخی با نام‌های خلیج ایران، خلیج فارس، خلیج عرب، خلیج کنگر و خلیج بصره آمده است، میان ایران و شبه‌جزیره عربستان قرار دارد. مردم ایل قشقای نیز در زمستان به پیرامون این دریا می‌آیند و در تابستان به بیلاق‌های زاگرس کوچ می‌کنند. درباره تاریخ ترکان ساکن این ناحیه دیدگاه‌های گوناگونی وجود دارد. پیش‌تر نوشته می‌شد که آمدن آنان به این سرزمین‌ها به دوران حکومت قزلباشان مربوط است؛ اما در سال‌های اخیر، مطالعه تامغاها (علائم فرهنگی ترکان) بر سنگ‌ها و تخته‌سنگ‌های اطراف سکونتگاه‌ها و نیز بازخوانی دیگر منابع مکتوب، پژوهشگران را به این باور رسانده است که ترکان پیش از میلاد در اینجا می‌زیسته‌اند.

با آن‌که درباره ترکان اطلاعات کافی وجود دارد، پژوهشگران ادبیات قشقای به هر دلیل بیشتر توجه خود را به شاعرانی چون میرزا مازون، خسرو بیگ، یوسفعلی بیگ، محمدابراهیم، قول اوروج و حسینعلی بیگ از قرن نوزدهم معطوف کرده‌اند. در حالی که نویسندگان ترکی نویسنده‌های میانه، چون حاجی بن محمد اردستانی، محمد بن الحاج دولت‌شاه شیرازی، محمد بن حسین کاتب نیشاطی، شیخ الوان شیرازی، ولی شیرازی، یوسف قره‌باغی و دیگران کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند.

میان طایفه‌ها و تیره‌هایی که در سده‌های هجده و نوزده مجموعه ایل قشقایی را شکل داده‌اند، نام‌هایی چون بیات، دوگر، چوبانکارا، اویغور (اوغور)، چگینی، قره چورلو، قره کچیلی، قرخلو، گویجالی (گویجه لی)، لک، موصولو، آق‌قویونلو، آغاجرلی، گنجه‌ای، آرخلو، ترکمان (تراکمه)، شاملو، قاجار، تووا، دوغانلی، شیبانی، یاغمورلو و دیگران دیده می‌شود. در میان این تیره‌ها، نام‌خانواده‌هایی چون خلج، افشار، اویغور، قره‌قویونلو، بیگدلی، قره‌گوزلو، قره‌چایلی، صفی‌خانی و رحیمی (رحیملی) نیز وجود دارد. ادامه حیات بازمانده‌های طایفه‌هایی که زمانی دولت‌های نیرومند بنا کرده‌اند، امروز در شکل طایفه و اویماق [مترجم: در ایران بنکو و اووا استفاده می‌شود] میان قشقایی‌ها، نشان‌دهنده فراز و نشیب‌های تاریخ است.

گرچه در گفتار طایفه‌ها و تیره‌های قشقایی لهجه اوغوز غالب است، عناصر قبقاقی و قارلوقی نیز دیده می‌شود؛ امری که در متن‌های فولکلور نمود آشکارتری دارد. زبان و ادبیات قشقایی، ادامه‌ای از ادبیات ترکی، بیش از یک قرن است که در محیط ادبی فارسی رو به تحلیل دارد؛ با این همه، چون ریشه‌ای استوار داشته، به طور کامل از میان نرفته است. با وجود ممنوعیت‌ها و محدودیت‌ها، روشنفکران ملی‌گرا از شرایط زمان بهره برده و از راه شبکه‌های اجتماعی در پی اعتلای ادبیات قشقایی برآمده‌اند.

کلیدواژه‌ها: قشقایی‌ها، بهارلوه‌ها، میرزا ماذون، خسرو بیگ، یوسفعلی بیگ، محمدابراهیم، قول اوروج، حسینعلی، ادبیات زبان مادری.

ایل قشقایی در جنوب‌باختری جمهوری اسلامی ایران سکونت دارد. این ایل در تابستان به ییلاق‌های زاگرس و در زمستان به کرانه‌های خلیج فارس (که در دوره‌های مختلف با نام‌های ایران، عرب، کنگر و... نیز آمده) کوچ می‌کند. این کوچ‌نشینی بر پایه ساختار دولت فدرال ترکان شکل گرفته است.

ایل قشقایی از پنج طایفه تشکیل شده است: ۱. عمله، ۲. دره‌شوری، ۳. کشکولی (که خود به کشکولی بزرگ و کشکولی کوچک تقسیم می‌شود)، ۴. شش‌بلوکی یا شش‌بیگلی، ۵. فارسیم‌دان (فارسی‌ندان؛ این طایفه را ایمر نیز می‌نامند). هر پنج طایفه نیز به تیره‌هایی چون بیات، دوگر، چوبانکارا، اویرات، چگینی، قراچورلو، قره‌کچیلی، قیریخلی/قرخلو، گنجه‌لی، گویچه لی، لک، موصولو، آق‌قویونلو، آغاجری، اوخچولو، گوجار، آرخلو، ترکمان، شاملو، قاجار، تووا، دوغانلی، شیبانی، یاغمورلو و دیگر گروه‌ها تقسیم می‌شود. درون این تیره‌ها، اویماق‌هایی (مترجم: در قشقایی «بنکو» استفاده می‌شود) چون خلج، افشار، اویغور، قره‌قویونلو، بیگدلی، قره‌گوزلو، قره‌چایلی، صفی‌خانی، رحیملی و سایر گروه‌ها نیز حضور دارند.

در طایفه‌های قشقایی به نام‌های خانوادگی چون ایروانی، ایگدیر، مغانی و دیگر نام‌ها نیز برمی‌خوریم. این امر نشانه‌ای از حفظ نام‌های طایفه‌های کهن و خاستگاه‌های جغرافیایی در نام خانوادگی است.

در همان ناحیه، طایفه‌های ترک بهارلو، اینانلو و نفر نیز حضور دارند. با آن‌که هم‌تبار و هم‌زبان‌اند، خود را جزو ایل قشقایی نمی‌شمارند. این امر پیامد اصلاحات ناصرالدین‌شاه قاجار (۱۸۳۱-۱۸۹۶) است که از ۱۲۶۴ ق/ ۱۸۴۸ م بر تخت نشست و کوشید ایران را از یک دولت فئودالی فدرال به دولتی واحد تبدیل کند.

خان‌های ایل قشقایی خود را «دولتی در درون دولت» می‌دانستند و این برای شاه تهدیدی بود. از این‌رو طایفه‌های ایل را پارچه‌پارچه کردند. ناصرالدین‌شاه طایفه‌های ترک‌تبار بهارلو، اینانلو و نفر را از ایل قشقایی جدا ساخت و با طایفه‌های عرب و باصری (که به گفته عوض‌الله صفری، آمیزه‌ای از ترک و تات [فارس] بوده‌اند) درهم آمیخت و اتحادی تازه به نام خَمَسَه پدید آورد. به روایت جواد صفی‌نژاد، پس از ۱۸۷۰ م پنج هزار خانوار از قشقایی به بختیاری، پنج هزار خانوار به خَمَسَه و چهار هزار خانوار نیز یک‌جانشین شدند. افزون بر این، رقیبانی برای قشقایی در منطقه، مانند خاندان فرزندان حاج ابراهیم [مترجم: احتمالاً خاندان قوام و ابراهیم‌کلانتر] و ایل بختیاری تقویت شدند.

نه‌تنها رؤسای حکومتی بلکه حتی حاکمان محلی نیز همواره، پنهان و آشکار، برای تضعیف ایل قشقایی دست به اقدام زده‌اند: کشاندن ایل‌خان‌ها به تهران با بهانه‌های گوناگون، متهم کردن آنان به شورش علیه دولت، زندانی کردن یا مرگ نابهنگام ایشان. قشقایی‌ها که به جنگاوری شهره‌اند، در برابر اشغالگران بریتانیایی چه در جنگ ۱۸۵۶ م و چه در جنگ‌های جهانی اول و دوم دلیرانه جنگیدند. دولت بریتانیا که با شاه ایران قراردادی بسته بود، چون مشاهده کرد قشقایی‌ها از جنگ با اشغالگران دست نمی‌کشند، ناگزیر شد با ایل‌خان قشقایی همچون نهادی مستقل قرارداد ببندد.

منوچهر کیانی می‌نویسد: درباره شمار طایفه‌ها و تیره‌های ایل قشقایی، در منابع علمی دیدگاه‌های گوناگون هست. فسایی قشقایی‌ها را ۶۶، کیهانی ۸۹ طایفه و تیره، بهمن‌بیگی ۵ طایفه بزرگ و کوچک و ۱۳۸ تیره، ا. رزم‌آرا ۲۷ طایفه و ۱۹۰ تیره، سیروس پرهام ۲۰۰ تیره و م. س. ایوانف ۵ طایفه بزرگ دانسته است. این پراکندگی آرا به سبب ساختار پیچیده و چندلایه ایل قشقایی است (کیانی، ۲۰۰۵: ۱۰).

تاریخ‌نگار حسن فسایی هنگام سخن گفتن از محله میدان شاه شیراز می‌نویسد: «نیاکان خاندان قشقایی‌خان‌ها، نه‌فقط از بزرگان و اعیان این محله، بلکه از بلندمرتبه‌ترین امیران و رجال سراسر ولایت فارس، و بلکه از همه مملکت‌های ایران بوده‌اند» (فسایی، ج ۲، ص. ۱۱۰) (منبع: کتاب قشقایی‌ها نوشته طاهای ابراهیم‌آف شاهین - نقل از ا.ش).

درباره شمار طایفه‌ها و تیره‌هایی که در ایل قشقایی جای می‌گیرند، میان پژوهشگران اختلاف نظر وجود دارد؛ اما بحث عمیق‌تر و مناقشه‌برانگیزتر این است که ترکان از چه زمانی در این منطقه سکونت داشته‌اند. بسیاری از تاریخ‌نگاران نوشته‌اند که طوایف

ترک در دوران میانه در شیراز و پیرامون آن مستقر شده‌اند. اما تاریخ‌نگاران جدید، بر پایه کشف تامغاها و خوانش تازه کتیبه‌های پیش از میلاد، بر این باورند که طایفه‌های ترک در هزاره‌های پیش از میلاد – یعنی پیش از ورود پارس‌ها به این سرزمین – در این ناحیه زیسته‌اند.

همچنین منابعی وجود دارد که نشان می‌دهد در روزگار عباسیان برای ایجاد نظم و اخذ مالیات به این منطقه سپاه فرستاده می‌شد. در سپاه عباسیان، ترکان به نیرویی پیشتاز بدل شده بودند. در دوره فتوادی، سپاه همراه با خانواده، خویشاوندان، طایفه وابسته و دام و دار خویش در مناطق مستقر می‌گشت. بنابراین، در ایالت فارس نیز در زمان عباسیان شمار قابل‌توجهی ترک سکونت یافتند.

عارف بزرگ بابا کوهی (۹۴۸–۱۰۵۰ میلادی) بیشتر عمر خود را در شیراز گذرانید و هنگام وفات نیز در همان‌جا به خاک سپرده شد. آرامگاه او که زیارتگاهی معروف گردیده، بر فرازش گنبد و بارگاه ساخته‌اند. ذاکر ممدوف – نویسنده آثار ارزشمند در زمینه تاریخ فلسفه آذربایجان – می‌نویسد: بر پایه منابع کهن، تاریخ وفات این متفکر حدوداً به سال ۱۰۳۷ میلادی بازمی‌گردد. محمد باکویی در سال‌های پایانی زندگی (پس از ۹۰ سالگی) در غاری نزدیک شیراز اقامت گزید و همان‌جا زیست (ممدوف، ۲۰۰۶: ۶۰). نام کامل او ابو عبدالله محمد بن عبدالله باکویی بوده و با القاب شیروانی کبیر و بابا کوهی شناخته می‌شده است. چه در آذربایجان و چه بیرون از آن، منابع فراوانی درباره این دانشمند وجود دارد. آثار او عمدتاً به زبان عربی نوشته شده است. افزون بر بابا کوهی، دانشمندان و شاعران دیگری از آذربایجان نیز در این منطقه زیسته‌اند که بیشتر آثار خود را به زبان‌های عربی و فارسی نگاشته‌اند.

تقی ابراهیم‌اف (شاهین) می‌نویسد: «قشقای‌ها شاعران و ادیبان بسیاری دارند که به زبان فارسی نیز شعر سروده‌اند. برخی از زندگینامه‌ها و نمونه‌هایی از اشعار آنان در آثار نویسندگان فارسی آمده است. کسانی که با تخلص‌هایی به فارسی شعر گفته‌اند، از شاعران مشهور قشقای‌ها و به‌طور کلی از چهره‌های برجسته‌ی جامعه‌ی آذربایجانی‌تبار بوده‌اند» (ابراهیم‌اف (شاهین)، ۱۹۸۸: ۱۰۶).

پس از حرکت سلجوقیان به سوی غرب، در جنوب ایران، یعنی در منطقه‌ای که اکنون فارس نامیده می‌شود و اطراف آن، در سال‌های ۱۱۴۸ تا ۱۲۸۶ میلادی، حکومت اتابکان سلغوری (سالوریان) برقرار شد. از آنجا که آنان نیز همراه با خانواده‌ها، طایفه‌ها و دام‌هایشان در اینجا ساکن شدند، شمار ترک‌ها افزایش یافت. چون در منطقه امنیت برقرار کردند، نظام مالیاتی را سامان دادند و به درگیری‌های داخلی پایان دادند، بخش بزرگی از مردم از حاکمیت آنان خرسند بودند. در مقدمه‌ی گلستان سعدی، محمدآقا

سلطان اف می نویسد: مصلح‌الدین مشرف بن عبدالله سعدی تخلص خود را به احترام حاکم شیراز، اتابک ابوبکر سعد بن زنگی برگزیده است (شیرازی، ۲۰۰۴: ۳). ابوبکر قتلخ‌خان بن سعید در سال‌های ۱۲۲۶ تا ۱۲۶۰ میلادی در قدرت بوده است.

پروفسور شامل جمشیدوف در مجله‌ی «علم و حیات» در مقاله‌ای با عنوان «غزلی از سعدی شیرازی به زبان آذربایجانی» از شعری با عنوان کلام شیخ سعدی شیرازی یاد می‌کند. شاعر نمونه‌ی شعری را با بیت زیر آغاز می‌کند:

صَنَمَا! سَنین جَمالین کَشَف‌الدوجا دَنیل می؟

حَبیبِیا! سَنین کَمالین بَلاغ‌الاعلا دَنیل می؟

او (سعدی شیرازی) یادآور می‌شود که در جوانی در بیلقان، که از شهرهای بزرگ و آباد ما بوده است، حضور داشته و از پیر خردمندی پند گرفته است. شاید سعدی آذربایجانی می‌دانسته و همان غزل را خودش نوشته است (جمشیدوف، ۱۹۸۷، شماره ۱).

پژوهشگر به این بسنده نمی‌کند و با بررسی آثار شاعر به این نتیجه می‌رسد: «وقتی دیوان‌های سعدی را با دقت بررسی کردیم، به نسخه‌ی فارسی این شعر برخوردیم. پس از جست‌وجوی فراوان معلوم شد که در دیباجة‌ی گلستان، بیتی که شاعر به زبان عربی گفته است، دارای عبارت‌هایی است که با قافیه‌های آن غزل هماهنگ است» (جمشیدوف، ۱۹۸۷، شماره ۱۰).

سعدی شیرازی با آن که نوشته در بیلقان بوده و از پیر خردمندی پند گرفته است، ولی به حضور ترک‌ها در شیراز، به حاکمیت سلغوریان (سالور) در منطقه و به این که تخلص سعدی را به احترام یک حاکم ترک برگزیده است، اشاره نمی‌کند. با نگاهی به دوران زندگی سعدی و مسیر عمر او می‌توان دانست که دانستن زبان ترکی برای شاعر امری طبیعی بوده است. اگر سعدی شیرازی که از نظر ملیت فارس بود توانسته چنین شعر زیبایی به ترکی بسراید، پس ترک‌هایی که در آنجا زندگی می‌کردند نیز به زبان مادری خود نوشته و آفریده‌اند. برای اثبات این دیدگاه لازم است دست‌نوشته‌های ترکی در منطقه و در جهان به دقت بررسی شود.

تقی ابراهیم‌اف (شاهین) که ارتباط نزدیکی با ایران داشت، هنگامی که درباره قشقای‌ها رساله دکتری نوشت و سپس تک‌نگاری منتشر کرد، به دلیل بسته بودن مرزها نتوانست منابع کافی به دست آورد. او می‌نویسد: شاعران قشقای در سده بیستم نیز بسیارند. درباره آن دسته که به زبان مادری می‌نوشتند، فعلاً اطلاعی در دست نداریم. از میان کسانی که به فارسی شعر سروده‌اند، می‌توان نام چند نفر را آورد؛ از آن میان می‌توان به شاعرانی با تخلص «تابناک» و «ترکی شیرازی» اشاره کرد. پژوهشگر همچنین

از عالمان قشقایی در نیمه دوم سده هجدهم و نیمه نخست سده نوزدهم یاد می‌کند که در علوم دینی و حقوقی نفوذ داشته‌اند، از جمله آقا محمد رضا و میرزا حسینعلی شیرازی (ابراهیم‌اف (شاهین)، ۱۹۸۸: ۱۰۶).

برای دور نشدن از موضوع، وارد بحثی درباره این‌که قبایل ترک از چه زمانی در این منطقه سکونت یافته‌اند و بررسی آثار شاعران و دانشمندانی که به عربی و فارسی نوشته‌اند، نخواهیم شد.

درباره متون ادبی ترکی در شیراز و پیرامون آن

در خصوص مطالعه و نظام‌مند کردن تاریخ ادبیات قشقایی‌ها، به پژوهش‌های جمعی برنخورده‌ایم. فرزانه دولت‌آبادی، دانشیار و عضو هیئت علمی بخش ادبیات تطبیقی دانشگاه عثمان‌غازی اسکی‌شهر در ترکیه، پژوهش‌هایی درباره قشقایی‌ها انجام داده و در مقالاتی که در مجلات علمی منتشر کرده، به تبارشناسی، تاریخ، فرهنگ و ادبیات آنان پرداخته است. کتاب ادبیات ترک‌های قشقایی که در سال ۲۰۱۷ توسط انتشارات انجمن زبان ترکی در آنکارا چاپ شد (دولت‌آبادی، ۲۰۱۷)، باید به‌مثابه رویکردی نظام‌مند به این موضوع ارزیابی شود.

فرزانه دولت‌آبادی می‌نویسد: امروز اگرچه نمی‌توانیم اشعار نوشته‌شده به ترکی قشقایی را به پیش از سده نوزدهم بازگردانیم، اما محتوای اشعار موجود و شکل آن‌ها، وجود ترک‌های قشقایی و ارزش‌های هویتی این جامعه ترک را به اثبات می‌رساند.

می‌توان شعر قشقایی را به سه دوره تقسیم کرد:

۱. از آغاز تا سده نوزدهم: این دوره را می‌توان دوره ادبیات شفاهی نامید که از آن سند مکتوبی در دست نیست. در ادبیات آذربایجان «بایاتی» و در ادبیات ترکی «ماهنی» نامیده می‌شود و قشقایی‌ها آن را «آساناک» می‌خوانند. این نوع شعر از گونه‌های رایج در میان قشقایی‌ها بوده است. لالایی‌هایی که مادران برای کودکان خود می‌خواندند یا اشعاری که هنگام بافتن قالی زمزمه می‌شد، تنها بخشی از گونه‌های شاخص این دوره هستند که سینه‌به‌سینه تا امروز زنده مانده‌اند.

۲. از نیمه نخست سده نوزدهم تا انقلاب اسلامی ایران: از شاعران این دوره می‌توان به میرزا مازون، یوسف علی‌بیگ و قول اوروج اشاره کرد که آثار مهمی پدید آورده‌اند.

۳. شعر قشقایی پس از مازون: این دوره، دوران کوشش برای رهایی از تأثیرات ادبیات کلاسیک و عامیانه و پیدایش آثاری است که به زبان امروزی ترکی قشقایی نوشته می‌شود (دولت‌آبادی، ۲۰۱۳: ۲۰۴).

قشقای‌ها هرچند در حفظ و گسترش فولکلور ما نقش بزرگی ایفا کرده‌اند، اما از آن‌جا که این آثار به‌موقع به نگارش درنیامده، بخش زیادی از آن‌ها از میان رفته است. از نیمه‌ی دوم سده‌ی بیستم، میان نمونه‌های فولکلور که روشنگران قشقای گردآوری کرده‌اند، داستان‌های اصلی و کرم، غریب و شاه‌صنم، محمود و نگار، کوراغلو، همچنین افسانه‌های آخساق جیران، یولو و یولسوز، آلا دیو، سیدی [مترجم: صیدی خان و پریزاد]، مهر خاور [مترجم: مهر خاور و ماه مغرب]، یان اوغلان (این افسانه گونه‌ای از داستان رایج ملک محمد در آذربایجان است - ا.ش.)، اللی داشاقلی، دختر زشت و دختر زیبا شهرت بیشتری یافته‌اند. ترانه‌هایی که قشقای‌ها هنگام چراندن گله در کوه و دشت، دوشیدن دام، بازی دادن کودکان، بافتن فرش یا در راه رفتن و همچنین در عروسی‌ها، جشن‌ها و سوگواری‌ها می‌خواندند، همان شعری است که در آذربایجان بایاتی نامیده می‌شود. اسطوره‌ها، باورها، دعاها و نفرین‌ها، اوراد، ضرب‌المثل‌ها و دیگر گونه‌های فولکلور هنوز هم واژگان کهن زبان ما را زنده نگاه داشته‌اند. از دیدگاه شناخت شیوه‌ی اندیشیدن جامعه، این نمونه‌های فولکلور سرچشمه‌ای بی‌بدیل‌اند و در عین حال بر ادبیات مکتوب نیز تأثیری نیرومند گذاشته‌اند.

در گسترش و اعتلای فولکلور موسیقایی قشقای، خاندان گرگین‌پور نقش بزرگی داشته‌اند. در سال ۱۹۷۷، گفت‌وگوی مفصل فرود گرگین‌پور با عنوان موسیقی در میان قشقای‌ها در معتبرترین مجموعه‌ی هنری کشور، نشریه‌ی ماه-نور، منتشر شد و هنوز هم تازگی خود را از دست نداده است. پژوهشگران موسیقی مردمی، دیدگاه‌های فرود گرگین‌پور را همچنان مرجع قرار می‌دهند. برادر میانی فرود، فرهاد، در سال ۲۰۰۶ کتاب از قآنی تا توللی را در شهر آباده چاپ کرد که در آن نمونه‌هایی از شعر شاعران استان فارس آمده است. در همان کتاب نمونه‌هایی از اشعار شاعران قشقای نیز وجود دارد. فرهاد گرگین‌پور در سال ۲۰۰۷ همراه با علی عسکر نادری برگزیده‌ای از اشعار شاعر قشقای، میرزا مازون، را به فارسی ترجمه کرد و در انتشارات عصر ایرانیان منتشر ساخت. او همچنین با همکاری ایل یاشار گودرزی فرد دو کتاب - بخشی از حماسه‌ی کوراغلو و غریب و شاه‌صنم - را آماده کرد که به‌ترتیب در سال‌های ۲۰۱۶ و ۲۰۱۷ در انتشارات تخت جمشید و قشقای شیراز به چاپ رسید.

با انتشار این کتاب‌ها، آنان در میان قشقای‌ها حس غرور و سربلندی را برانگیختند. پژوهشگران ادبیات مکتوب قشقای‌ها، به دلایلی نه به نمونه‌های فولکلور و نه به متون نوشته‌شده‌ی پیش از قرن نوزدهم چندان توجه نشان نداده‌اند. به تعبیر دیگر، آنان ادبیات قشقای را از متن ادبیات عمومی ترک جدا کرده و به‌عنوان نمونه‌ای محلی بررسی کرده‌اند. این امر با اصول مطالعه‌ی تاریخ ادبیات سازگار نیست. با آن‌که زندگی و آثار ادیبانی چون عزالدین حسن اوغلو (که در سده‌های ۱۳-۱۴ در شهر اسفراین خراسان می‌زیست)، قاضی برهان‌الدین (که در سده‌ی چهاردهم در سیواس زندگی می‌کرد)، و محمد فضولی (که در سده‌های

۱۵-۱۶ در کربلا می‌زیست) و دیگران مورد بررسی پژوهشگران ادبیات ما قرار گرفته است، اما آثار ادیبان ترک‌زبان پیرامون شیراز کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

پروفسور شاهین مصطفایف در مقاله‌ی خود با عنوان *سفارت‌نامه‌های جاده ابریشم: تاریخ یک سفارت بزرگ تیموری به چین در سال‌های ۱۴۲۱-۱۴۱۹* در یک نسخه خطی آق‌قویونلو از ترجمه به زبان ترکی گزارش روزانه‌ای که مولانا قیاس‌الدین نقاش نگاشته است سخن می‌گوید. وی می‌نویسد: چنان‌که از محتوای متن برمی‌آید، این نسخه‌ی خطی در سال‌های ۹۴-۱۴۹۵ میلادی در دوران آق‌قویونلو در ایران به فرمان داروغه شهر اردستان، امیر زین‌الدین نورعلی بیگ محمودلو، به‌وسیله‌ی حاجی بن محمد اردستانی از فارسی به ترکی ترجمه و آماده شده است (مصطفایف، ۲۰۱۶: ۶۸).

حاجی بن محمد اردستانی می‌نویسد: و از دید اهل نظر پنهان نماند که اصل این کتاب به زبان فارسی بود. چون تاریخ هجری به نهصد رسید، میر اعظم اکرم زین‌الدین نورعلی بیگ محمودلو به داروغه‌گی شهر اردستان آمد. روزی در مجلس او آن کتاب را می‌خواندند. هرچند آن بیگ سواد خواندن داشت، اما فارسی نمی‌دانست. به بنده کمتین، حاجی بن محمد اردستانی، فرمان داد که این کتاب را برای من به ترکی ترجمه کنی. بنده نیز به قدر توان کوشیدم و در دولت آن بیگ به ترکی درآوردم (مصطفایف، ۲۰۱۶: ۶۸).

اگر حاجی بن محمد اردستانی در ترجمه‌ی آثار از فارسی به ترکی مهارت نمی‌داشت، هرگز چنین کار مهمی به او سپرده نمی‌شد. از زبان و سبک ترجمه روشن است که در سده‌ی پانزدهم میلادی در این منطقه کسانی بودند که زبان ترکی را نه تنها می‌دانستند و می‌نوشتند، بلکه توانایی ترجمه‌ی آثار از فارسی به ترکی را نیز داشتند.

زین‌الدین نورعلی بیگ محمودلو، داروغه اردستان در نزدیکی اصفهان، ترک بود و فارسی نمی‌دانست. پس چگونه او در شهری با جمعیت فارس‌زبان داروغه‌گی می‌کرد؟ پاسخ روشن است: در سده‌ی پانزدهم میلادی، ترک‌ها در میان ساکنان اردستان اکثریت داشته‌اند. آنان نه تنها به زبان مادری می‌نوشتند و می‌خواندند، بلکه در سطحی بودند که می‌توانستند آثار را از فارسی به ترکی ترجمه کنند.

در دوران اتابکان (۵۴۳-۶۸۴ هجری/۱۱۴۹-۱۲۸۵ میلادی)، ایلخانان (۱۲۵۶-۱۳۳۵)، آق‌قویونلوها (۱۴۰۱-۱۵۰۸)، و صفویان (۱۵۰۱-۱۷۳۶)، فرمانروایان شیراز غالباً ترک بوده‌اند. در آن زمان، حاکمان منصوب شده به هر منطقه، همراه با ایل و طایفه‌ی خود به آن جا می‌رفتند. این امر نشان می‌دهد که طوایف ترک در طول قرون متمادی در این منطقه سکونت داشته‌اند.

محسن نقی سویللو در کتاب خود با عنوان هنر ترجمه در آذربایجان قرون وسطی از مترجمان فعال در مناطقی که قشقایی‌ها می‌زیستند نیز سخن می‌گوید. او به نسخه خطی ترجمه تحت‌اللفظی اثر سعدی، گلستان، به ترکی — که نخستین نسخه‌اش به قرن چهاردهم بازمی‌گردد — و نیز به ترجمه‌های ماهرانه محمد بن حسین کاتب نشاطی از شُهَدانامه و تذکره شیخ صفی اشاره می‌کند.

به گفته نقی سویللو، غازان‌خان، ساری شیخ اوغلو حاکم شیراز، پیام شاه تهماسب را به شاعر-مترجم نشاطی می‌رساند مبنی بر اینکه شاه فرمان داده است حسین واعظ کاشفی (درگذشته ۱۵۰۴) کتاب روضت‌الشهدا را به ترکی ترجمه کند. نشاطی نیز بنا بر فرمان شاه، پس از آنکه شُهَدانامه را ترجمه کرد، چند سال بعد یعنی در سال ۹۴۸ هجری (۱۵۴۲ میلادی) تذکره شیخ صفی را هم ترجمه نمود. او در دیباچه آن می‌نویسد:

تذکره حضرت شیخ صفی به زبان فارسی نوشته شده بود و طالبان ترک‌زبان و صوفیان ترک زبان فارسی را در نمی‌یافتند و از این رو از فایده‌اش محروم می‌ماندند. اگر به ترکی برگردانده شود، همه مریدان ترک و شاید تمام مردم ترکستان از آن بهره خواهند برد... در همین اندیشه بودم که فرمان و اشارت رسید که هرچه زودتر این کتاب را تصنیف کن... من نیز به تصنیف این تذکره پرداختم. (نقی سویللو، ۲۰۰۰: ۲۸).

پژوهشگر می‌افزاید که ترجمه‌های نشاطی در سبک گفتاری زنده و مردمی انجام گرفته است (نقی سویللو، ۲۰۰۰: ۴۵)

همچنین در پیشگفتار تذکره شیخ صفی، نشاطی شعری به ترکی را که برای شاه تهماسب سروده، نقل کرده است:

محمد مصطفی نین عزّتی لن
علی مرتضی نین عصمتی لن
حسن ایکی جهانین مجتباسی
حسین اول شاهی دشت کربلایی
عباد اول آدمی اهل نبوت
محمد باقر اول شاهی هدایت
به حقّی جعفر و موسای کاظم
رضا شاهی نعیم و ناره قاسم
تقی بیرله نقی و عسکری هم
محمد مهدی اول شاهی دو عالم
بونلارین حقّی ایچون یا الهی
اماندا ساخلاگیل تهماسب شاهی
نصیبی فتح ایله فیروزی ایله
نه کیم دلخواهی اولسا روزی ایله
(تذکره شیخ صفی، ۲۰۰۶: ۳۰).

از مقدمه‌ای که محمد بن حسین کاتب نشاطی نوشته، به‌خوبی برمی‌آید که در آن دوران در شیراز شمار زیادی از طلبه‌های ترک‌زبان حضور داشتند که فارسی نمی‌دانستند.

محسن نقی‌سویلو در جای دیگری از کتاب خود می‌نویسد: قدیمی‌ترین نسخه قرآن با ترجمه سطر به سطر به ترکی که تاریخ آن مشخص است، نسخه‌ای است که در موزه آثار ترکی و اسلامی در استانبول نگهداری می‌شود (شماره-N ۷۳). این نسخه خطی که تاریخ آن به سال ۷۳۴ هجری (۱۳۱۳ میلادی) برمی‌گردد، در سال ۱۲۸۸ هجری (۱۸۷۲ میلادی) به دست محمد بن الحاج دولت‌شاه شیرازی رونویسی شده و ترجمه سطر به سطر آن نیز از اوست... با در نظر گرفتن اینکه مترجم اهل شیراز بوده و از دیرباز تا امروز طوایف قشقایی، که از ترکان آذربایجان هستند، در این شهر زندگی کرده‌اند، و با توجه به اینکه مترجمانی

چون ولی شیرازی و نشاطی شیرازی نیز از اهالی شیراز بوده‌اند، می‌توان گمان برد که زبان این ترجمه به ترکی آذربایجانی نزدیک‌تر است (نقی‌سویلو، ۲۰۰۰: ۱۰)

در *دانشنامه اسلام* همچنین از شاعری با لقب «شیرازی» یاد می‌شود. شاعر و مترجم گلشن راز شیخ محمود شبستری در آنجا «الوان شیرازی» معرفی شده است. به گفته نویسنده مقاله، این شاعر در سال ۷۷۹ هجری (۱۳۷۷-۱۳۷۸ میلادی) در ترکستان زاده شده و پدرش شیرازی بوده است. این یادداشت نشان می‌دهد که در قرن چهاردهم میلادی نیز ترکان در شیراز می‌زیستند و چون خود را بومی می‌دانستند، لقبشان را «شیرازی» می‌نوشتند.

ترجمه اثر گلشن راز شیخ محمود شبستری توسط الوان شیرازی در سال ۸۲۹ هجری (۱۴۲۵-۱۴۲۶ میلادی) پایان یافته و شاعر آن را به سلطان مراد تقدیم کرده است. در منابع مختلف آمده است که این مثنوی در نسخه‌های اصلی ۹۹۳ یا ۱۰۰۸ بیت داشته، اما مترجم با افزودن شرح‌ها و الحاقات خود، شمار ابیات را به بیش از ۲۸۰۰ و حتی تا ۳۰۰۰ یا ۳۰۷۰ بیت رسانده است. محسن نقی‌سویلو ضمن بررسی دیدگاه‌های پژوهشگرانی چون محمدعلی تربیت و عبدالقادر گؤلپینارلی درباره این ترجمه، کار الوان شیرازی را بسیار ارزشمند دانسته و او را «ولی شیرازی» خوانده است (نقی‌سویلو، ۲۰۰۰)

تذکره‌نویس عثمانی، لطیفی کاستامونولو، در اثر خود *تذکره الشعراء* درباره زندگی و آثار الوان شیرازی مطالبی آورده و نمونه‌هایی از اشعار او را ذکر کرده است:

شراب و شم و شاهد نور معنا

گورینمز گورینور چون عکس مولا

شراب اسرار، شمع انوارا بنزر

باخون شاهد یوزی دیدارا بنزر

شراب و شمع و شاهد جمله حاصل

دریغا سن نیچونسن بویله غافیل

شراب و شمع و شاهد سرینه باخ

که تا معلوم اولا سرّ اناالحق

شراب و شمع باخ کیم سرّ مکتوم

سنه شاهد یوزیندن اول معلوم

(لطیفی، ۲۰۱۸: ۸۲)

نمونه دیگر در همان تذکره چنین است:

حد و خط اولدی صنع پادشاهی

کیم اندن ظاهر اولور حسن شاهی

هم اول منشور ربانی بو خط دور

هم اول مکتوب سبجانی بو خط دور

بولاردان نور و طولمتدور عبارت

هادی آب حیات و خطی ظولمت

(لطیفی، ۲۰۱۸: ۸۲)

تاج‌الدین حسن بن شهاب یزدی در اثر خود با عنوان جامع/التواریخ حسنی که میان سال‌های ۱۴۵۱ تا ۱۴۵۳ نگاشته شده، از نبرد سخن می‌گوید که سلطان ابراهیم، حاکم شیراز، در سال ۱۴۱۵ در منطقه گندمان داشته است. در این روایت به حضور سپاهی از طایفه قشقایی اشاره می‌شود. این گزارش نشان می‌دهد که در آن دوره قشقایی‌ها در شیراز و پیرامون آن به اندازه‌ای فراوان بودند که می‌توانستند نیروی نظامی سازمان‌یافته تشکیل دهند (دولت‌آبادی، ۲۰۱۷: ۲۸)

همچنین ابن بطوطه در سال ۷۲۷ هجری قمری (۱۳۲۷ میلادی) هنگام سفر از اصفهان به شیراز می‌نویسد: «دشت روم سرزمین ترک‌هاست» (دولت‌آبادی، ۲۰۱۷: ۳۰). این شواهد حاکی از آن است که شمار ترک‌ها در شیراز و نواحی اطراف قابل توجه بوده است. اگر مردمان منطقه عمدتاً ترک بودند و حاکمان نیز از میان آنان برمی‌خاستند، طبیعی است که محیطی مساعد برای خلق آثار ادبی به زبان ترکی فراهم آمده باشد.

نقش شیراز در شکل‌گیری اندیشه یوسف قره‌باغی

از فیلسوفان و شاعران ترک پیوندخورده با شیراز می‌توان به یوسف قره‌باغی اشاره کرد. یوسف محمدجان‌اوغلی محمدشاهی در سال‌های ۱۵۶۲-۱۵۶۳ میلادی در خانواده‌ای روحانی در منطقه قره‌باغ آذربایجان زاده شد. گرچه آموزش‌های نخستین را نزد پدر آموخت، اما آنچه او را به شاعری اندیشمند بدل کرد، فضای ادبی شیراز بود. آشنایی با فیلسوف و متکلم برجسته روزگار، حبیب‌الله میرزاجان شیرازی باغنوی، موجب شد که تخلص «قره‌باغی» را نیز در شیراز برگزیند.

او پس از فراگیری عمیق علوم پزشکی، ریاضیات، نجوم و دیگر دانش‌ها در شیراز، راهی هندوستان شد؛ جایی که نوادگان امیر تیمور فرمان می‌راندند. چند سال در آنجا زیست و سپس به ترکستان رفت. نخست در سمرقند اقامت گزید و در مدرسه تدریس کرد. به سبب جایگاهی که در میان فلاسفه و شاعران شهر یافت، به لقب «آخوند بزرگ» شهرت گرفت.

اندیشه‌های صوفیان طریقت کبرویه درباره آزاداندیشی و مسیر پاکی، خیرخواهی و صفا به سوی خداوند، او را سخت جذب کرد و به همین دلیل به این طریقت پیوست. در مدت کوتاهی نیز به یکی از پیشگامان آن بدل شد. یوسف قره‌باغی که به لقب «کوسه» معروف گشت، در دوران اقامت در خانقاه حسینییه سمرقند بر شرح عقاید عضدی تألیف مولانا جلال‌الدین دوانی حاشیه و توضیحاتی نوشت. این اثر که حاشیه خانقاه نام گرفت، در ۳۰ نوامبر ۱۵۹۰ به استادش ابوحمید خلیل‌الله تقدیم شد.

با این حال حاشیه خانقاه با واکنش‌های گوناگون روبه‌رو گردید؛ گروهی آن را ستودند و گروهی به نقد آن پرداختند. از جمله آقا حسین خلخالی نقدی بر این اثر نگاشت.

در بخارا، امیر بهادرخان افزون بر سرودن شعر و نگارش آثار علمی در رشته‌های گوناگون، توجه و حمایت ویژه‌ای از دانشمندان نشان می‌داد. او دربار خود را به محیطی برای فعالیت علما، شاعران، نگارگران، خطاطان و هنرمندان بدل ساخته بود. همین حمایت‌ها سبب شد که یوسف قره‌باغی به همراه استاد محبوبش میرزاجان شیرازی از سمرقند به بخارا کوچ کند.

امیر بهادرخان از ورود یوسف قره‌باغی و استادش میرزاجان شیرازی استقبال گرمی به عمل آورد و شرایط لازم را برای زندگی، کار و پژوهش آنان فراهم ساخت. در مدت کوتاهی، یوسف قره‌باغی به یکی از نزدیکان و دوستان صمیمی امیر بدل شد.

او در سال ۱۶۲۳، زمانی که در بخارا اقامت داشت، در پاسخ به نقد آقا حسین خلخالی، رساله‌ای با عنوان **تتمه الحواشی فی ازاله الغواشی** (افزوده‌ای بر حواشی برای برطرف ساختن مسائل مبهم) نگاشت. پیش‌تر، در سال ۱۶۱۹، امیر بهادرخان به افتخار قره‌باغی کتابخانه‌ای تازه بنا کرده و او را به سمت «وزیر کتابخانه» منصوب کرده بود.

یوسف قره‌باغی تنها به نوشتن حواشی بر آثار فیلسوفان بزرگی چون فارابی، ابن‌سینا، بهمنیار، بیرونی، خواجه نصیرالدین طوسی، قزوینی، دوانی و تفتازانی بسنده نکرد؛ بلکه بر نوشته‌های فیلسوفان یونان باستان مانند ارسطو، افلاطون، فیثاغورس و سقراط نیز شرح‌هایی افزود و در خلال آن دیدگاه‌های شخصی خود را مطرح ساخت. از جمله آثار او می‌توان به حاشیه بر مناظر نورسراها و حاشیه بر کتاب فلسفه وجود اشاره کرد که در بخارا تألیف شدند. او در این نوشته‌ها بر اندیشه یگانگی جهان تأکید ورزید و وجود را موضوع اصلی فلسفه دانست. در نگاه وی، نسبت طبیعت و انسان همانند پیوند جزء با کل است.

قره‌باغی در جست‌وجوی خداوند تنها به باطن انسان بسنده نمی‌کرد؛ بلکه حضور او را در دل طبیعت نیز می‌دید و آدمی را که «عالم صغیر» است، بازتابی از «عالم کبیر» یعنی طبیعت می‌انگاشت. گرچه جنگ‌ها، زلزله‌ها و آتش‌سوزی‌ها بسیاری از آثار دانشمندان را نابود کرده است، اما بخشی از آثار این اندیشمندان از میان نرفته و امروزه در کتابخانه‌ها، مراکز علمی و فرهنگی و موزه‌های گوناگون جهان نگهداری می‌شود. تنها در مؤسسه شرق‌شناسی آکادمی علوم ازبکستان (بنیاد نسخ خطی به نام بیرونی)، ۲۴ رساله از او موجود است.

قره‌باغی چه در زمان حیات و چه پس از درگذشت، مورد ستایش قرار گرفت. تذکره‌نویس ترکستانی، میر شریف سید خواجه راقمی، در تاریخ راقمی او را «ماه تمام شب چهاردهم در آسمان دانش» خوانده است. با این حال، شهرت و استعداد وی و نزدیکی‌اش به امیر بهادرخان، حسادت بسیاری را برانگیخت. مخالفان و بدخواهان با سخنان تلخ، شایعه‌پراکنی، ریاکاری و حتی تهمت‌زنی می‌کوشیدند اعتبارش را مخدوش سازند. با وجود این، قره‌باغی در برابر دشمنان به شیوه آنان پاسخ نمی‌داد، بلکه با آثار علمی و منش انسان‌دوستانه خود واکنش نشان می‌داد.

امیر بهادرخان نیز این ویژگی‌های یوسف قره‌باغی را بسیار ارج می‌نهد و توصیه می‌کند که پزشکان از آثار او در زمینه‌ی پزشکی بهره‌مند شوند.

توضیحات و شروح یوسف قره‌باغی بر اثر «قانون» ابوعلی‌سینا و همچنین کتاب‌هایی که خود او در زمینه‌ی پزشکی نگاشته بود، نه‌تنها در زمان حیاتش، بلکه در سده‌های پس از او نیز با استقبال و توجه فراوان روبه‌رو شد.

یوسف قره‌باغی از جمله دانشمندانی بود که بیش از پرداختن به جنبه‌های نظری علم، به مسائل عملی توجه داشت. امیران، سلاطین، وزیران، درباریان و اعضای دیوان از او مشورت می‌گرفتند و از آثارش در زمینه‌ی حقوق و اداره‌ی کشور بهره می‌بردند.

اشعار ترکی یوسف قره‌باغی با ارزش والای هنری و روشنی زبان متمایز می‌شود. او می‌نویسد:

اوره بییم قانا دولدو،

بو قان دا اولمالیدی

جورونله بوندان یاخشی، داها نه اولمالیدی؟

یوسف قره‌باغی که زندگی خود را وقف علم و شعر کرده بود، در سال ۱۶۴۷ میلادی (برخی منابع سال‌های ۱۶۴۴-۱۶۴۵ را ذکر کرده‌اند) در بخارا درگذشت. او را در روستای سفیدموی در نزدیکی بخارا، در گورستانی در جوار دروازه‌ای که امروز به نام دروازه‌ی سلاخانه یا بابای شوقی پاره‌دوز شناخته می‌شود، به خاک سپردند. چهل‌وسه سال بعد، یعنی در سال ۱۶۹۰ میلادی، پیکر او را به بدخشان بردند و در کنار آرامگاه استاد محبوبش خلیل‌الله بدخشانی به خاک سپردند. اعضای طریقت کبرویه در تبلیغ آثار و انتشار اندیشه‌های یوسف قره‌باغی نقش بزرگی ایفا کردند (شامیل، ۲۰۲۰: ۱۰۴-۱۰۸؛ شامیل،

<https://ali-shamil.tr.gg/Yusif-Qaraba%C4%9Fi.htm>.

۳. شهباز شهبازی درباره شاعران قشقایی

در بررسی زندگی شاعران قشقایی و گردآوری و انتشار آثار آنان، محمود اسکندری و شهباز شهبازی نقش بزرگی داشته‌اند. محمود اسکندری در سال ۱۳۵۸ هجری شمسی/۱۹۷۹ میلادی کتابی با عنوان شعر و شاعری در /ایل قشقایی (اسکندری، ۱۳۵۸/۱۹۷۹) منتشر کرد. نه سال پس از آن، یعنی در سال ۱۳۶۷ هجری شمسی/۱۹۸۸ میلادی، شهباز شهبازی کتاب شعر قشقایی و آثار شعرای قشقایی (شهبازی، ۱۳۶۷) را منتشر ساخت. منوچهر هنرور نیز در سال ۱۳۷۴ هجری شمسی/۱۹۹۵ میلادی کتاب غزل‌سرایان قشقایی و دیوان میرزماذون (هنرور، ۱۳۷۴/۱۹۹۵) را به چاپ رساند.

از دیباچه‌ای که شهباز شهبازی بر کتاب خود نگاشته، روشن می‌شود که او سی‌وپنج سال از عمر خویش را به گردآوری و انتشار اشعار میرزماذون اختصاص داده است. (اگرچه تخلص شاعر واژه‌ای عربی به معنای «مأذون» است، در منابع ترکیه‌ای او را Mazun یا Mezun و در منابع ایران که به خط لاتین نوشته شده‌اند، Mezun آورده‌اند. ما شکل «ماذون» را که به اصل نزدیک‌تر و با زبان ما سازگارتر است برگزیدیم، هرچند در ارجاعات منابع، همان صورت ثبت‌شده آنها را حفظ خواهیم کرد — ع. شامل)

پژوهشگر ترک، محی‌الدین چلیک، هنگام آماده‌سازی اشعار میرزماذون برای انتشار، دیباچه نوشته شهباز شهبازی را نیز در ابتدای کتاب خود به خط لاتین درج کرده است. ما نیز هنگام آوردن نمونه‌هایی از دیباچه شهباز شهبازی، از کتابی که محی‌الدین چلیک آماده کرده بود استفاده کردیم.

شهباز شهبازی می‌نویسد:

قول اوروج در دوران ایلخانی مرتضی‌قلی‌خان و مصطفی‌قلی‌خان، پسران جانی‌خان قشقایی، که گمان می‌رود در سال‌های ۱۲۰۰ تا ۱۲۶۰ هجری قمری می‌زیسته‌اند، اشعار ترکی سروده است. از او تنها چند قطعه شعر بر جای مانده است... شاید پس از دو شاعر هم‌دوره او، خسروبیگ (خسرو بی) قره‌قانلی و قنبر که شعر چندانی از آنان باقی نمانده و چندان شهرتی هم نیافته‌اند — میرزماذون ظاهر شده باشد. در همان دوره، اما به دلیل تفاوت سنی، شاگرد میرزماذون یعنی استاد یوسف خسرو و استاد محمدابراهیم و حسین‌علی‌بیگ بیات از ایل قشقایی، از نامدارانی بودند که سهم بزرگی در شعر و ادب ایفا کردند (شهبازی، ۱۳۶۷).

هیچ‌یک از شاعران ایل قشقایی تا امروز آثارشان تنظیم و منتشر نشده است. اما آنچه از شاعران باقی مانده از دو راه به امروز رسیده است: نخست از طریق حافظه‌ی علاقه‌مندان و مشتاقان، که خود گران‌بهارترین گنجینه به شمار می‌رود؛ و دوم در قالب

دفترچه‌های خطی کوچک ۵۰ تا ۶۰ صفحه‌ای که در دست دوستداران با ذوق و فرهنگ شعر و ادب باقی مانده است (چلیک و دوروک اوغلو، ۲۰۱۶: ۱۲۱).

از دیباچه‌ی شهباز شهبازی چنین برمی‌آید که مشوق او در این کار، ملک منصور، برادر میانی خسروخان فرزند اسماعیل‌خان [مترجم: صولت‌الدوله قشقایی] بوده است؛ کسی که در سال ۱۹۸۲ میلادی در شیراز کشته شد. ملک منصورخان از جوانی به گردآوری اشعار مازون پرداخت. اما نسخه‌ای که فراهم آورده بود، در خلال جنگ جهانی دوم و هنگام بمباران برلین توسط نیروهای متفقین، در خانه‌ی او نابود شد (در آن زمان ملک منصورخان که از ایران تبعید شده بود، در برلین زندگی می‌کرد). پس از بازگشت به ایران، او از معین دفتر قهرمانی خواست تا بار دیگر اشعار مازون را گردآوری کند. اما هنگامی که دریافت خود قادر به آماده‌سازی و چاپ آنها نیست، این کار را به شهباز شهبازی سپرد (چلیک و دوروکوغللو، ۲۰۱۶: ۱۳).

شهباز شهبازی هنگام آماده‌سازی اشعار مازون برای چاپ، نمونه‌هایی ارائه داد که نشان می‌دهد مازون از دیوان‌های فضولی و نباتی، از داستان‌های «کورواوغللو» و «اصلی و کرم» و نیز از اشعار شاه اسماعیل خطایی بهره گرفته است (چلیک و دوروکوغللو، ۲۰۱۶: ۱۳).

۴.۱. شاعر محبوب قشقایی‌ها: مازون

به گفته‌ی فرزانه دولت‌آبادی، اشعار میرزا مازون در سال ۱۸۸۴ میلادی به کوشش نجفقلی‌خان کشکولی گردآوری و سپس به شهباز شهبازی سپرده شد (دولت‌آبادی، ۲۰۱۷: ۱۴۴). جعفر عیوضی یادگیری در مقدمه‌ی کتاب *مازون: اشعار قشقایی* می‌نویسد: «مهم‌ترین منبع مرحوم شهباز، دفتر اشعاری بود که معین دفتر قهرمانی گردآوری کرده بود» (عیوضی یادگیری، ۲۰۱۵: VII). محی‌الدین چلیک نیز می‌نویسد که نسخه‌ی گردآوری‌شده توسط ملک منصورخان هنگام بمباران برلین نابود شد (چلیک و دوروکوغللو، ۲۰۱۶).

این یادداشت‌ها سبب سردرگمی می‌شود: آیا اشعاری که شهباز شهبازی منتشر کرده بود به ابتکار نجفقلی‌خان کشکولی گردآوری شده بود یا به‌وسیله‌ی معین دفتر قهرمانی؟

پس از شهباز شهبازی، نزدیک به سی سال هیچ نویسنده‌ای را ندیده‌ام که آثار مازون یا دیگر شاعران قشقایی را بررسی یا منتشر کرده باشد. هرچند ملک منصورخان در سال ۱۹۹۴ میلادی، هنگام دیدار پژوهشگر محی‌الدین چلیک از شیراز، نسخه‌ی اشعار منتشرشده‌ی مازون به کوشش شهباز شهبازی را به او هدیه داد، انتشار کتاب در ترکیه تا سال ۲۰۱۶ به تعویق افتاد (چلیک و دوروکوغللو، ۲۰۱۶).

از سال ۱۹۹۹ به بعد، در سمپوزیوم‌های برگزار شده در ترکیه و در مجلات، نوشته‌هایی درباره‌ی مازون منتشر شد. در دانشگاه‌ها نیز پژوهش‌های علمی ارزشمندی درباره‌ی او نوشته شد؛ از جمله در دانشگاه اینونو تحقیقات گوکچه دوروک اوغلو (دوروک اوغلو، ۲۰۱۲) و زهرا باتور (باتور، ۲۰۱۶) و در دانشگاه غازی پژوهش‌های مسلم رضایی‌عمله (که قشقایی‌ها نام او را «مسلم رضایی» می‌نویسند، اما چون در اینترنت با این نام آثارش پیدا نمی‌شود، ما نام و نام‌خانوادگی او را همان‌طور که در مقالات منتشر شده در ترکیه و رساله‌ی دانشگاهی‌اش نوشته، حفظ می‌کنیم — ش.ع.) (رضایی‌عمله، ۲۰۱۶) دربرگیرنده‌ی مطالب ارزشمندی درباره‌ی مازون است.

در سال ۲۰۱۷ نیز مؤسسه‌ی زبان ترکی (*Türk Dil Kurumu*) کتاب ۳۹۸ صفحه‌ای *ادبیات ترکان قشقایی* نوشته‌ی فرزانه دولت‌آبادی، دانشیار بخش ادبیات تطبیقی دانشگاه عثمان غازی اسکی شهیر، را منتشر کرد (دولت‌آبادی، ۲۰۱۷).

جعفر عیوضی یادکوری در سال ۱۳۹۳ هجری شمسی (۲۰۱۵) کتاب *ماذون: اشعار قشقایی* را در انتشارات اِرم شیراز منتشر کرد. او در مقدمه به دشواری‌های برگردان متون نوشته‌شده با الفبای قدیم به الفبای لاتین، به مسائل مربوط به لهجه و معیارهای زبان ادبی، و نیز به خطاهایی که در نشرهای پیشین اشعار مازون راه یافته بود، به تفصیل پرداخته است.

مقاله‌ی تاریخ ایل قشقایی که در کتاب گنجانده شده است را می‌توان به‌درستی‌تر مجموعه‌ای از دانسته‌ها درباره‌ی قشقایی‌ها نامید؛ زیرا افزون بر تاریخ، اطلاعاتی درباره‌ی زبان، ادبیات، شاعران، قالب‌های شعری، موسیقی‌دانان و جز اینها را نیز دربر می‌گیرد. در پایان کتاب نیز واژه‌نامه‌ای ارزشمند آمده است که هم برای جوانان قشقایی و هم برای پژوهشگران ترکیه و آذربایجان بسیار سودمند است.

جعفر عیوضی یادکوری در مقدمه‌ی کتاب مازون: اشعار قشقایی می‌نویسد:

مهم‌ترین منبع من، دفتر اشعاری است که معین دفتر قهرمانی گرد آورده بود. منبع دوم، مجموعه‌ی برگزیده‌ای از اشعار مازون است که محمد نادری دره‌شوری فراهم آورده بود. منبع سوم، اشعاری است که توسط خوانندگان نامدار قشقایی خوانده می‌شد. در میان این خوانندگان، از مرحوم تهمورث‌خان کشکولی، و نیز از محمودخان اسکندری و ابراهیم کهندل‌پور که در قید حیات‌اند، بهره گرفته شده است (عیوضی، ۲۰۱۵: VII).

چه جعفر عیوضی یادکوری، چه محی‌الدین چلیک، مسلم رضایی‌عمله، فرزانه دولت‌آبادی و دیگران، همگی هنگام سخن گفتن از زندگی مازون، اثر شهباز شهبازی را به‌عنوان منبع معرفی کرده‌اند.

ماذون در شعر «ییغدی کتابیم» درباره‌ی زندگی خود، دیوان شعریش و روند شکل‌گیری این دیوان ارزشمندترین اطلاعات را در اختیار می‌گذارد:

خوب آدی ائل لیکده نجف قلی خان

تحصیل ائدیپ، عارف لره مهربان

دئدی قویما سؤزلرینگی پریشان

اعتبار یوخ گلیب گچر آی او ایل

اهتمام ائیلهدی ییغدی کتابیم

تورکی دیلده ، هر سوالیم جوابیم

قوجالیق دیر گچدی عهد-ی شبابیم

تاریخدان سؤویشوب مینگ اوج اوز بیر ایل

ماذون قشقای دا تفصیلی بو دور

آتاسی سادات کوهگیلولو دور

آناسی قشقای ، قادلی مشهور

مسکنی شیرازدیر ، اصلی شیخ هابیل

زندگی و آغاز شاعری میرزا ماذون

محمدابراهیم در سال ۱۸۳۰ میلادی متولد شد و خواندن و نوشتن را همراه با زبان‌های فارسی و عربی از خانواده و خویشاوندان نزدیک فراگرفت. پس از رسیدن به سن بلوغ، به کودکان خان‌ها و کلانتران ایل دره شوری خواندن و نوشتن آموزش داد. بنا بر روایت ملک منصورخان، او مدتی برای محمدقلی خان و اعضای خانواده، دوستان و میهمانان وی «شاهنامه» می‌خواند.

چندی بعد به عنوان کاتب در خدمت ایل‌بیگی علی‌قلی خان، الله‌یار خان و بهادر خان قرار گرفت و از همین‌رو به «میرزا مآذون» شهرت یافت؛ چراکه واژه‌های «میرزا»، «منشی» و «کاتب» معنای واحدی دارند.

منبعی درباره‌ی زمان سرایش نخستین شعر او در دست نیست، اما پژوهشگران بر این باورند که در سال‌های دبیری و کاتبی با تخلص «محزون» شروع به سرودن کرده است. سپس به توصیه‌ی ظل‌السلطان، حاکم اصفهان، تخلص خود را به «مآذون» تغییر داد. مآذون انسانی آزاداندیش، زودرنج و نترس بود. او در شعرهایش گاهی از تخلص «شیرازی» نیز استفاده کرده است؛ نکته‌ای که نشان می‌دهد نه تنها شاعران فارسی‌زبان بلکه شاعران ترک‌تبار نیز از این تخلص بهره می‌برده‌اند.

مآذون از جوانی به‌طور عمیق به مطالعه‌ی تاریخ عرب، دین اسلام، شریعت و ادب فارسی پرداخت و هنگام سرایش به زبان مادری از سعدی، حافظ و فردوسی الهام می‌گرفت.

در سال ۱۸۵۷ میلادی، بریتانیای کبیر که هند را اشغال کرده بود، به ایران نیز لشکر کشید و جنگی سخت بر سر هرات درگرفت. اگرچه سواران قشقایی دلاوری بسیار نشان دادند، اما در برابر سلاح‌های آتشین تازه‌ی انگلیسی‌ها تاب نیاوردند. سپاه ایران شکست خورد و از هرات به سوی مشهد عقب نشست.

مآذون در این جنگ اشعاری سرود که شجاعت و فداکاری قشقایی‌ها را می‌ستود و برای شهیدان مرثیه می‌خواند. در یکی از این اشعار که به قشقایی سهراب‌خان — دلاور نبردهای هرات — تقدیم کرده، می‌نویسد:

سهراب خان، قیلیجی برقی جان‌ستان

فرنگیده مشهور اولدو، داستان

میراث شعری و وفات میرزا مآذون

گفته‌اند مآذون افزون بر سرودن اشعار به زبان‌های ترکی و فارسی، اشعاری نیز به زبان لری سروده است. اشعار او از نظر موضوع، زبان و سبک تفاوت چندانی با سروده‌های شاعران آذربایجانی سده‌های شانزدهم تا نوزدهم ندارد. او علاوه بر مدح پیامبر و حضرت علی(ع)، در موضوعات عرفانی نیز شعر سروده و در آثارش به‌طور گسترده از روایات مردمی، افسانه‌ها و آیات قرآن بهره گرفته است. اشعار عاشقانه‌ی او نیز دل‌نشین و پرتنین است.

در یکی از قوشماها [در گویش قشقایی به دوبیتی، قوشما گفته می‌شود. مترجم] چنین می‌نویسد:

بوگون سحر سیر ائيله ديم دفتره

باخديم دفتریمه دیوان اولوبدور

عَجَب غافیل ایدیم من بو دونیادا

باشیما، نچه مینگ طوفان اولوبدور

(عیوضی یادکوری، ۱۳۹۷: ۱۱۶)

از این بند آشکار است که شاعر در دوران حیات خود اشعارش را در قالب دیوان گردآوری کرده است.

مازون در سال ۱۳۱۳ قمری (۱۸۹۵ میلادی) در شیراز درگذشت و در قبرستان شاهزاده منصور - واقع در محله‌ی «دروازه اصفهان» - به خاک سپرده شد. با گسترش شهر، قبرستان در میان خانه‌ها قرار گرفت و شهرداری با انحلال آن، اجازه‌ی ساخت‌وساز داد. قشقای‌ها به رهبری محمد نادری دره‌شوری در اعتراض گرد آمدند و خواستار ساخت یادمانی برای شاعر - همانند یادمان سعدی و حافظ - شدند. بیم آن می‌رفت که این اعتراض‌ها شدت یابد، از این‌رو مقامات دولتی عملیات ساخت‌وساز را متوقف کردند. با این حال، بنای یادمان بر مزار شاعر به تعویق افتاد و حتی قبر او نیز به حالت نخستین بازگردانده نشد (عیوضی یادکوری، ۱۳۹۷).

جعفر عیوضی یادکوری در سال ۱۳۹۷ (۲۰۱۹ میلادی) در شیراز کتابی با عنوان /شعار سنتی قشقای به خط لاتین منتشر کرد. او در این مجموعه ۱۰۹ شعر از مازون، ۲۷ شعر از یوسف‌علی‌بیگ، ۳ شعر از خسروبیگ قره‌قانی، ۱۰ شعر از محمدابراهیم، ۴ شعر از قول اوروج، ۴ شعر از حسین‌علی‌بیگ بیات، ۸ شعر از نعمت‌الله‌بیگ رحیمی، ۱ شعر از علی شایلی، ۱ شعر از حاجی مسی‌بیگ قره‌چایلی، ۱ شعر از همراه و ۱ شعر منسوب به «کوراوغلو» را گردآورده است.

شعری که به کوراوغلو نسبت داده شده، همان وجودنامه‌ی آشنا در داستان «کوراوغلو» است که در میان روایت‌های شفاهی قشقای نیز رواج داشته است.

۴.۲. خسروبیگ قره‌قانی

خسروبیگ از تیره‌ی قره‌قانی طایفه‌ی دره‌شوری بود. در سده‌ی نوزدهم میلادی، خسروبیگ، پسرش یوسف‌علی‌بیگ و پسرعموهایش، یعنی جهانگیرخان، هاشم‌خان، محمدحسین‌خان و دیگران، از طایفه‌ی دره‌شوری جدا شدند و به طایفه‌ی عمله

و نزد بهادرخان، پسر سهرابخان، رفتند. آنان همراه با او و ایل جامه‌بزرگی در تابستان به ییلاق و در زمستان به قشلاق می‌رفتند. نوادگان خسروبیگ هنوز هم همراه با تیره‌ی جامه‌بزرگی در نواحی خیرده‌دره و کاریان از بخش هرمن زندگی می‌کنند، هرچند نام‌خانوادگی خود را به شکل «قره‌قانی» نگاه داشته‌اند.

خسروبیگ در میان هم‌ایلی‌های خود از معدود کسانی بود که تحصیلات عمیق داشت. بر اساس خاطرات، او از نظر سنی بزرگ‌تر از میرزا مآذون و هم‌سن قول اوروج بوده است. همانند بسیاری از شاعران قشقایی، تاریخ دقیق تولد و وفات او نیز معلوم نیست. نقش خسروبیگ در شعر گفتن پسرش یوسف‌علی‌بیگ، در نوشتن و خواندن به خط عربی و در دانستن علوم دینی بسیار بزرگ بوده است. تا امروز سه شعر از خسروبیگ قره‌قانی با نام‌های «آلینی آله آل»، «لام الف لابل گلیر» و «یاخشی قاییریپ» — که وصف زیبارویان است — گردآوری و منتشر شده است.

شاعر در قوشمائی «آلینی آله آلیپ» می‌گوید:

آلینی آله آلیپ باغدا گزیدیم

بُلُبل اولوب غونچا گولونگ دوزه ایدیم

غواص اولوب جیحونونگدا یوززه ایدیم

عشقی‌نگ دریاسیندا باتایدیم مَن

...خُسرو دئیر زارینجینین باغیندا

فرهاد کیمین بیسوتونون داغیندا

بوگون گول وقتیندا، باهار چاغیندا

مَسْت اندیب یارینان یاتایدیم مَن

(عیوضی یادکوری، ۱۳۹۷: ۱۵۲-۱۵۵)

۴.۳. یوسف‌علی‌بیگ

در منابع مکتوب، نام این شاعر به صورت «یوسف‌علی‌بیگ» ثبت شده، اما در میان مردم، یعنی در گویش قشقایی، او را «ایسیف‌علی‌بی» می‌نامند. یوسف‌علی‌بیگ نیز از تیره‌ی قره‌قانی ایل قشقایی بود.

او بیشتر به عنوان شاعر غنایی شناخته می‌شود. علت آن که اشعار خود را با امضای «یوسف-خسرو» می‌نوشت، این بود که پدرش خسرو نام داشت. گفته می‌شود او در زمان صولت‌الدوله (نیمه‌ی دوم سده‌ی نوزدهم میلادی) زندگی می‌کرده و نزد خان‌ها محبوب بوده و در مجالس آنان شعر می‌خوانده است.

موضوع اصلی اشعارش هجران، جدایی، غم و اندوه است. در همه‌ی اشعار باقی‌مانده که گردآوری و چاپ شده، نام معشوقش «سلطان» آمده است:

گچن گئجه خواب ایچینده گؤرموشم

بؤگون یاردان منه بیر نیشان گلر

اؤز دیشیمینگ تعبیرینی ایدمیشم

بو خزان کؤیومه گولوستان گلر

الیم دامان ئنگا ساغ ئ وئر جامی

بو دونیا فان ئ دئر یوخدور دوامی

یوسف خسروونگ هیجرانی شامی

یا گون آشکار اولور یا سولطان گلر

(عیوضی یادکوری، ۱۳۹۷: ۱۲۸)

اشعاری که از شاعر تا امروز به ما رسیده، همگی در قالب «قوشما» است. زبان او نسبت به مآذون ساده‌تر و روان‌تر است.

جعفر عیوضی یادکوری درباره‌ی شاعر می‌نویسد:

در جوانی منشی (کاتب) کلانتر طایفه‌ی دره‌شوری، حاجی‌باباخان، بوده است. در آنجا به او «میرزا» می‌گفته‌اند. به دختری زیبا به نام «سلطان» دل می‌بازد و شروع به شعر گفتن می‌کند؛ اما در این عشق شکست می‌خورد و دختر را به او نمی‌دهند. به همین سبب از طایفه‌ی دره‌شوری جدا می‌شود و به طایفه‌ی عمله می‌پیوندد. گفته‌اند همسر نخستش از طایفه‌ی دره‌شوری بود و نام پسرش را از روی نام پدر خود گذاشته است. از زنی که از تیره‌ی بوربور طایفه‌ی عمله گرفته بود، پسری به نام پرویز پیدا می‌کند.

سال دقیق تولد و وفات این شاعر روشن نیست. به روایت سهراب‌خان بهادر قشقایی، او میان سال‌های ۱۳۲۵ ق (۱۹۰۷ م) تا ۱۳۳۲ ق (۱۹۱۴ م) درگذشته است. یوسف‌علی‌بیگ در پیری منشی و کاتب سهراب‌خان بوده است. سهراب‌خان می‌گفت: یوسف‌علی‌بیگ مردی بلندبالا و نجیب بود. همیشه بالاپوشی به تن داشت و بر کمرش شالی باریک می‌بست. یک قلمدان و طوماری کاغذ را به شال خود می‌آویخت. سهراب‌خان روایت می‌کرد: در عروسی یکی از اعضای خانواده از او خواستم شعری بخواند. شاعر پاسخ داد: «دیگر در وجود من آن جوانی و حال نیست». اما چون اصرار کردم، به گوشه‌ای رفت و نشست. پس از یک ساعت بازگشت و کاغذی به دستم داد که شعری با این بیت آغاز می‌شد:

بویله بیلدم یاتان بختیم اویانمیش

بوگون غافیلیندان یارا اوغرا دیم

یوسف‌علی‌بیگ زمانی که مهمان روستای تاغان بود، درگذشت. (به گفته‌ی فرزانه دولت‌آبادی، در شهر دهقان از دنیا رفت) (دولت‌آبادی، ۲۰۱۷: ۱۴۶).

می‌گویند مازون استاد او بوده است و میانشان احترام و حرمت برقرار بوده. خودش در دو بند شعر، هنگام خبر دادن درگذشت مازون به دوست شاعرش محمدابراهیم، چنین بیان می‌کند:

ابراهیم گل وئرم سنه بیر خبر

بو خبر ائدرمیش بیزلره اثر

مازون بو دنیادان ائيله دی سفر

آخیرت مولکونو یاد ائتدی گئتدی

بیزه مُرشید ایدی، خوب کامیل اوستاد

اینی دن بئله چوخ ائیلرک اونو یاد

وفا پیشه مجنون، جفاکش فرهاد

عجوزه دونیادان داد ائتدی گئتدی

(عیوضی یادکوری، ۱۳۹۷: ۱۱۹-۱۲۰).

در مجلسی از یوسف‌علی‌بیگ خواستند برای رقص هَلای دختران شعری بگویند که نام «سلطان» در آن نباشد. شاعر چنین آغاز کرد:

توار ترلان کیمین ائيله دی پرواز

وَحشی مارال کیمین یار گلدی گچدی

و در پایان شعر گفت:

اگیرری باخدی بیر دَم ائتدی دِرَنگه

سان سولطانیدی خوب آب و رَنگی

مردم اعتراض کردند که «باز هم نام سلطان را گفتی!» شاعر پاسخ داد: «از خودِ سلطان چیزی نگفتم، فقط گفتم این دختران زیبا به سلطان می‌مانند!» (عیوضی یادکوری، ۱۳۹۷: ۱۱۹-۱۵۰).

به گفته‌ی کسانی که او را به یاد دارند، شاعر دل‌بسته‌ی مال و منال و دارایی نبود؛ نه مدیحه‌ای برای کسی گفت و نه هجو نوشت. تا پایان عمر در فقر زیست (دولت‌آبادی، ۲۰۱۷: ۱۴۶).

چون شعرهایش از عشق سرچشمه می‌گرفت، جذابیت داشت. در ایل قشقایی او را عاشقی می‌شناختند که عشقش به داستان بدل شده و بر سر زبان‌ها افتاده بود (عیوضی یادکوری، ۱۳۹۷: ۱۱۹-۱۵۰).

۴.۴. محمد ابراهیم

از جمله شاعران نامدار قشقایی، محمد ابراهیم از طایفه‌ی خَتیرلی است. به دلیل مهارت ختیرلی‌ها در موسیقی، به طایفه‌ی آنان «اوستالار اوباسی» (طایفه‌ی موسیقی‌دانان) گفته می‌شده است. پدر شاعر، کربلایی نظرعلی‌اوغلو، در نواختن کمانچه و تار مهارت داشت و برادرش سلیمان نیز نوازنده‌ی چیره‌دست تار و سه‌تار بود. کربلایی نظر به کودکان با نی آموزش موسیقی می‌داد. میرزا مازون در یکی از اشعار طنز خود به این نکته اشاره کرده و نظر را به سبب تعلیم موسیقی به جای علم، نکوهش کرده است.

محمد ابراهیم که از پیروان و ادامه‌دهندگان راه مازون به شمار می‌رفت، در نوازندگی چوگور (سازی شبیه به ساز کوچک که در منابع با اشکال مختلفی چون چوگور، چَقور، چَغور و چوکور ثبت شده) و سه‌تار تبحر داشت و اشعار خود را همراه با موسیقی

می‌خواند. او در میان بزرگان ایل و نیز در دربار خان‌ها جایگاهی ارجمند داشت. مدتی نیز در خدمت داراب‌خان و سپس عبدالله‌خان ضرغام‌الدوله، پسر او، بود.

محمد ابراهیم مردی بلندبالا و خوش‌سیما بود و در عین حال عارف و صوفی. سرودن «وُجودنامه» از سوی او سبب شد در میان مردم به عنوان شخصی شناخته شود که پیش از مرگ خود، زمان درگذشتش را پیش‌بینی کرده بود. برخی از سروده‌های او با تخلص «شکسته ابراهیم» ثبت شده و از نظر قالب و لحن، از اشعار عاشیقی بازشناخته نمی‌شود. برای نمونه، در یکی از اشعار می‌گوید:

آی آغلار، گلینگ تعریف ائيله یم

نه خوب اولور ایکی یار آشنالیغی

بیر کیمسه کی، سَونگ، سومه یه سنی

اولور بولبولونان خار آشنالیغی

ایگید او دور ازل گوندن مَسْت اولا

آبدال او دور آرخاسیندا پوست اولا

کیمسه یه کی تکه ای نن دوست اولا

اولور یاغشین قار آشنالیغی (عیوضی یادیکوری، ۱۳۹۷: ۱۶۰)

به باور برخی از راویان، مشهورترین سروده‌ی او، شعر **تئز گلینگ** است که در بستر بیماری و واپسین روزهای زندگی سروده شده است:

ای سبا، مَندن خبر وئر اهل حال یولداشلارا،

سویلرَم، آیریلماغین ایندی چاغی دیر، گلینگ

تئز گلینگ، دَرمان ائدینگ، چوخ دَردیم کاری دیر مَنیم،

تا جَسَد دَن چیخمامیش جان، تاکی باقی دیر، گلینگ

اولدوغوم گون بش یوز مینگ نازینان بسلتدیگیم

بی وفا روحوم تنیمدن ایندی یاعیدیر، گلینگ

من موسافیر، یول خطرناک، عقل زایل، آغیراک

نابلد، حرفیم غلط، عبد وسط، کؤیلیم دوستاغی دیر، گلینگ

ای سبا، ابراهیمه وئر اصل مطلب دن خبر

شاه مردان کوثر اوستو ایندی ساقی دیر، گلینگ

(عیوضی یادیکوری، ۱۳۹۷: ۱۶۳)

بر پایه‌ی گفته‌های بازماندگان، محمد ابراهیم نظر اوغلو در سال‌های ۱۳۱۸-۱۳۲۰ ه.ق. (برابر با ۱۹۰۰-۱۹۰۲ م.) درگذشت و در امامزاده‌ای واقع در محله‌ی بی‌بی زهره، ده کیلومتری شیراز، به خاک سپرده شد. متأسفانه امروز جایگاه دقیق آرامگاه او مشخص نیست.

۱. قول اوروج

قول اوروج از طایفه‌ی دره‌شوری و تیره‌ی چارده‌چریک بود. درباره‌ی نام پدر او اطلاعی در دست نیست. به گفته‌ی فرزانه دولت‌آبادی، شاعر حدود سال‌های ۱۷۸۶ تا ۱۸۴۴ میلادی می‌زیسته است. دو شاعر ترکی‌نویس دیگر به نام‌های خسروبیگ قره‌قانی و کانری نیز از معاصران او بوده‌اند (دولت‌آبادی، ۲۰۱۷: ۱۴۳).

قول تخلص او بوده است. تاکنون اشعاری از او همچون اون دؤرد یاشدا، بلی دیر، بو نه دیر و سردار گله‌ایدی گردآوری و منتشر شده‌اند. شعر بو نه دیر در قالب باغلاما از سوی عاشیق‌ها روایت شده و منظومه‌ی سردار گله‌ایدی نیز از زبان مرتضی‌قلی‌خان نقل گردیده است. در این شعر، احوال انسانی که در آستانه‌ی مرگ قرار دارد، توصیف می‌شود. همین نکته نشان می‌دهد که در هنگام درگذشت مرتضی‌قلی‌خان، قول اوروج هنوز در قید حیات بوده است.

به گفته‌ی نوه‌ها و بازماندگان شاعر، نیاکانشان در خدمت پسران جانی‌خان، یعنی محمد، مرتضی و مصطفی‌قلی‌خان، قرار داشتند. شاعر در منظومه‌ی اون دؤرد یاشدا چنین می‌گوید:

گؤزل گؤرن صراف اولا خوش‌نشان

سَرو بویلو، میناگردن، آغِ اولّا

همایل سَرَقاش، قوش گۆزلری لاچچین

قیی باخماغی مارال کیمین یاغِ اولّا

یاشیل باش، گول یانقاق، خالی مینالی

آفسون اولموش، شاهمار کیمین کینه لی

بیر طاووس گردنلی، کیلیگ سینه لی

تووار تُرلانی کیمین یئری داغِ اولّا

خویو ترلان، اصلی پری دن – حوردان

آچیلاندا اوزو بَحْث ائده نوردان

حووضی مرمر، فواره سی بولوردان

دَری، تختِ طاووس، زر اطلاق اولّا

(عیوضی یادکوری، ۱۳۹۷: ۱۶۷-۱۷۰)

۴.۷. حسینعلی بیگ بایات

شاعری که اشعار خود را با تخلص «حسین» و «بایات اوغلو» می سروده، از طایفه ی بایات بود. بخشی از ایل بایات در زمان کریم خان زند در شیراز و روستاهای پیرامون آن، همچون بیدزرد و تیون، سکونت گزیدند؛ اما گروهی دیگر همچنان به عنوان تیره ای از طایفه ی عمله، زندگی ایلی و ییلاق - قشلاقی خود را ادامه می دادند.

حسینعلی بیگ بایات در خدمت داراب خان و سهراب خان، فرزندان مصطفی قلی خان، بود و با میرزا مازون دوستی داشت. میرزا مازون وعده داده بود که دخترش، جواهر سلطان، را به عقد ذوالفقار، پسر حسینعلی بیگ، درآورد و از این طریق با او خویشاوند شود. این وعده در اشعار او نیز بازتاب یافته است.

از حسینعلی بیگ بایات تاکنون منظومه‌هایی چون «بنزر»، «دندیم حوردور»، «چۆرک سوراغی»، «قره‌قویون» و نیز منظومه‌ی «منیم» (که از زبان سهراب‌خان مصطفی‌قلی‌خان‌اوغلو سروده شده و او در سال ۱۲۹۱ هـ.ق/۱۸۷۳م درگذشته است) گردآوری و منتشر شده‌اند.

شاعر در یکی از سروده‌هایش می‌گوید:

بولور بورماق لاری، نازیک آل لری

اوستونه قازیلیب مینا خال لاری

چین چین اندیب دال گردنه تئل لری

شوخ تاووسدور، هندوستان دان گلاییر

آلی قمر، جادو گوزو مستانه دیر

ممه سی شونبه، قوینو بوستان دیر

سینه‌سی نقیشلی تووار ترلان دیر

هوا اندیب هشترخان دان گلاییر

خوش صیفت دیر، زلیخا-یی ثانی دیر

شیکسته عاشیقین جسم و جانی دیر

حسین دئیر: بو پری لر خانی دیر

سئیره چیخمیش خان و ماندان گلاییر

شاعر افزون بر این، در زمینه‌ی موضوعات روزمره و اجتماعی نیز قطعاتی سروده است (عیوضی یادکوری، ۱۳۹۷: ۱۷۱-۱۷۵).

۴.۷. نعمت‌الله بیگ رحیمی

نعمت‌الله بیگ مصطفی‌بیگ‌اوغلو از خاندان کلانترهای طایفه‌ی رحیمی بود. او در اشعار خود از تخلص‌های «نعمت»، «نعمتی» و «نعمت‌الله» بهره می‌برد. شاعر در روزگار ناصرالدین‌شاه قاجار (۱۸۳۱-۱۸۹۶، آغاز سلطنت: مارس ۱۸۴۸) می‌زیسته است. در جوانی دلباخته‌ی دخترعموی خود، نورجهان، شد؛ اما پس‌رعمویش، الیاس‌بیگ، رقیب او گردید و نورجهان را به همسری گرفت. پس از این واقعه، نعمت‌الله در اندوه فرو رفت و یک سال بعد درگذشت. با آنکه اشعارش دلنشین و تأثیرگذار است، در میان قشقایان چندان شناخته‌شده نیست.

از او اشعاری با عناوین «قبول ایل»، «سنی سئیرم (ایسترم)»، «داش اورکلی»، «اورگنمیش»، «باغ‌ریمی یان‌دیران»، «اوچا بیلمز»، «دلی گؤنول» و «گؤزلر سرخانی» گردآوری و منتشر شده است

(عیوضی یادکوری، ۱۳۹۷: ۱۸۳-۱۷۶).

جعفر عیوضی یادکوری در کتاب خود با عنوان اشعار سنتی قشقای همچنین اشعار «توره دوشوب‌دور» از علی شایلی، «بؤلوک پریوش» از حاجی مسیح خان قره‌چایلی، و «اینجیمه سین» از همراه را نیز چاپ کرده است (عیوضی یادکوری، ۱۳۹۷: ۱۸۷-۱۸۴)

فرزانه دولت‌آبادی نیز نوشته است که عباس‌علی‌خان کلانتر اوغلو، فرزند موسی‌خان، با تخلص «شامی» شعر می‌سروده است. وی در سال‌های ۱۸۶۴ یا ۱۸۶۸ میلادی درگذشته و غزلی با ردیف «گؤرون» از او چاپ شده است. همچنین از یک دیوان چاپ‌نشده‌ی او خبر داده شده است؛ با این حال پژوهشگر توضیحی درباره‌ی محل نگهداری آن نداده است (دولت‌آبادی، ۱۵۷: ۲۰۱۷).

نتیجه:

با گفته فرزانه دولت‌آبادی، نویسنده پژوهش‌های ارزشمند درباره قشقای‌ها که می‌گوید: «ادبیات مکتوب ترک‌های قشقای تقریباً وجود ندارد... پیش از قرن نوزدهم نمی‌توان از ادبیات مکتوب قشقای سخن گفت» (دولت‌آبادی، ۲۰۱۷: ۵۳)، نمی‌توان موافقت کرد.

در سال ۱۹۲۵ میلادی، بریتانیا با تغییر حکومت در ایران، سلسله قاجار را برانداخت و یک نظامی به نام رضا را به‌عنوان شاه برگزید و نام خانوادگی «پهلوی» را به او داد. این رخداد ضربه سنگینی بر رشد زبان‌های ملی در کشور وارد ساخت. در دوره سلطنت رضا شاه و پسرش محمدرضا شاه، سخن گفتن به هر زبانی جز فارسی در ادارات رسمی و مدارس ممنوع شد. برای

یکسان‌سازی گویش‌های فارسی و تبدیل آن‌ها به زبان ادبی و سیاسی واحد، گویش تهرانی مبنا قرار گرفت. در ادارات رسمی، کسانی که به لهجه‌ای غیر از لهجه تهرانی زبان فارسی سخن می‌گفتند، مجازات می‌شدند.

این قوانین ضربه سخت‌تری به ترک‌های ساکن جنوب ایران وارد کرد. به‌گونه‌ای که از سال ۱۹۲۵ تا ۱۹۸۰، در این منطقه شاعران، نویسندگان یا نمایشنامه‌نویسان قشقایی که به زبان مادری خود بنویسند و چند مجموعه شعر منتشر کنند، یافت نمی‌شود.

پس از انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۹۷۹، همانند بسیاری از قوانین رضا شاه، قانون مربوط به زبان نیز لغو شد. در میان قشقایی‌ها شمار علاقه‌مندان به سرودن شعر به زبان مادری افزایش یافت. اما به دلیل نبود مدرسه، روزنامه یا مجله به زبان مادری، اشعار شاعران منتشر نمی‌شد. چون خواننده‌ای برای اشعار به زبان مادری وجود نداشت، این آثار گسترش نمی‌یافت و بسیاری از کسانی که چنین کاری را آغاز کرده بودند، دلسرد شدند و آفرینش‌های خود را به زبان فارسی ادامه دادند.

با وجود ممنوعیت‌ها و محدودیت‌های گسترده، بخشی از روشنفکران ملی‌گرا به نوشتن به زبان مادری پرداختند. تحت تأثیر منظومه حیدربابایه سلام اثر محمدحسین شهریار، منظومه‌های زیر سروده شد:

گُوروش دنا داغیندان از منصور شاه‌محمدی،

قره آغاج از حسینعلی قائمی،

اُزاق یول از ارسلان میرزایی،

یَتیم‌پال از عوض‌الله صفری،

میرورای نه دیر ائلر گوناھی از محمود کاویانی،

بالی سینیق قوش اولدوم از دارا پناهی (دولت‌آبادی، ۲۰۱۷: ۶۴-۶۳)

منصور شاه‌محمدی به گُوروش دنا داغیندان بسنده نکرد و به آفرینش در زبان مادری ادامه داد. مسلم رضایی عمله، از ترک‌های قشقایی که تحصیلات عالی خود را در مقطع کارشناسی ارشد دانشگاه قاضی در آنکارا ادامه داد، در سال ۲۰۱۶ رساله‌ای با عنوان اشعار منصور شاه‌محمدی از ترک‌های قشقایی (بررسی - متن - واژه‌نامه) به پایان رساند.

مسلم رضایی عمله تنها به گردآوری اشعار منصور شاه‌محمدی، آماده‌سازی آن‌ها برای چاپ و نوشتن توضیحات بسنده نکرد، بلکه به رشد کنونی ادبیات به زبان مادری در میان قشقای‌ها نیز توجه نشان داد. او می‌نویسد که نسل جوان و تازه شاعران قشقای، در کنار وزن‌های کلاسیک شعری، به سرودن شعرهای نو و مدرن نیز پرداخته‌اند. شاعران جوان قشقای که به شعر آزاد گرایش دارند، در کنار اشعار ۵، ۶ و ۷ هجایی، قطعات آزاد قافیه‌دار که آن را «آغا قوشما» می‌نامند نیز می‌سرایند. او از جمله این شاعران نام می‌برد: عوض‌الله صفری کشکولی، ارسلان میرزایی طیبلی، قدمعلی بهرامی، کامبیز نجفی چوبانکارا، بهمن مرادی علمدارلو، نودر استوار دره‌شوری، آرمان فرهنگ شورباخورلو، علی فریدونی کوله‌لو، کاوه ایروانی اوخچولو، فتانه مرادی قره‌قانی، راضیه کاظم کرانی، صغری مرادی کشکولی، دومان اژدری بلوردی، پری‌چهر محمدزاده بوربور، سحر کشکولی، طیبیه کریمی جعفربیگی (رضایی‌عمله، ۲۰۱۶: ۲۹-۲۸)

چون روزنامه و مجله‌ای برای انتشار آثار به زبان مادری وجود ندارد، ادبیات نیز رشد نمی‌کند. روزنامه‌ها و مجلاتی که توسط برخی روشنفکران علاقمند یا دانشجویان دانشگاه‌ها راه‌اندازی می‌شوند، به سبب نداشتن خواننده تعطیل می‌گردند؛ زیرا به دلیل نبود آموزشگاه‌های زبان مادری، کسی نیست که این نوشته‌ها را بخواند.

کتاب داستانی آلینجاق اولدوزو از فتانه مرادی قره‌قانی که در سال ۲۰۰۸ منتشر شد، نخستین اثر داستانی ترک‌های قشقای به شمار می‌آید (قره‌قانی، ۲۰۰۸). از این رو، شاعران ترجیح می‌دهند اشعارشان به صورت ترانه خوانده شود. تهیه کلیپ برای این ترانه‌ها در کنار موسیقی قشقای، بر رشد شعر قشقای نیز اثر گذاشته است.

شعر بیز تورکاک، بیز قاشقای‌یاک از ارسلان میرزایی طیبلی که بر اساس آن کلیپی تهیه شد، موفقیت بزرگی به دست آورد و به سرود ملی قشقای‌ها بدل گشت.

Qaynaqlar

1. Batur Zehra. (2016). Kaşkay şairi Masur-Şah Muhammedi ve şiirleri, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk dili ve edebiyatı anabilmi dalı. Doktora tezi.
2. Cəmişidov Şamil. (1987). Sədi Şirazinın Azərbaycan dilində bir qəzəli, "Elm və həyat" jurnalı, sayı 10. <https://kulis.az/news/6193>
3. Çelik Mühittin, Durukoğlu Gökçen. (2016). Mazun, Şiirler, Giriş-inceleme-metin-sözlük-tıpkıbası, Türk Dil Kurumu, Ankara.

4. Doulatatabadi Farzaneh. (2013). Günümüz Kaşkay şiiri, Dilleri ve Kültürleri yok olma tehlikesine maruz Türk toplulukları, 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Ankara.
5. Doulatatabadi Farzaneh. (2017). Kaşkay Türklerinin Edebiyatı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 398 s.
6. Durukoğlu Gökçe. (2012). Kaşkay şairi Mazun ve şiirleri (Transkripyon-metin-inceleme), İnönü Üniversitesi (Sosial Bilimler Enstitüsü) Türk dili ve edebiyatı anabilmi dalı, Doktora tezi.
7. Eyvəzi Yadıkuru Cəfər. (1393/2015). Mezun Qaşqai, Şeirləri, İnteqerate-Erem-i Şiraz.
8. Eyvəzi Yadıkuru Cəfər. (1393/2019). Qaşqainin gələncəşəl şiirləri, İnteqerate-Nəvid-i Şiraz.
9. Görginp Fərhad. (2006). Qanidən təvəllaya, "Ərmağan dəbiran" nəşriyyatı, Abadeh.
10. Görginp Fərhad, Qüdrətizifər İlyasər. (2016). Koroğlu həmasəsindən bir bölüm, "Təxtə-Cəmşidi", Şiraz.
11. Görginp Fərhad, Qüdrətizifər İlyasər. (2017). Qərib – Şahsənəm, "Təxtə-Cəmşidi", Şiraz.
12. Görginp Fərhad Furudun, Naderi Ələsgər. (2007). Şiiri Mezun Qaşqai, "Avri İraniyan" nəşriyyatı, Abadeh.
13. Görginp Furudun. (1977). Qaşqaylarda musiqi, "Mahe nur" toplusu, Tehran.
14. İbrahimov (Şahin). T.Ə. (1988). Qaşqaylar, "Elm" nəşriyyatı, Bakı.
15. Kəyani Menuçehr. (2005). Qaşqaylar (tarixi, etnoqrafik tədqiqat), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, (Doktora Tezi), Bakı.
16. Qərəqanlı Fəttanə Muradi. (1387/2008). Alıncaq ulduzu, "Nəvid-i Şiraz, Şiraz.
17. Latifi. (2018). Tezkiretüş-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ / haz. R. Canlm. Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
18. Məmmədov Zakir. (2006). Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, Bakı.

19. Mustafayev Şahin. (2016). "İpek yolu sefaretnameleri: bir Akkoyunlu el yazmasında 1419-1421 yıllarında Çin'e gönderilen bir Timurlu büyükelçiliğinin tarihi", Yükselen İpek yolu 3.cilt (İpek yolunda kültür ve senet), Ankara.
20. Nağısoylu Möhsün. (2000). Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti, "Elm" nəşriyyatı, Bakı.
21. Hünərvər Mənicöhr. (1374/1995). Qəzəlsürayani-Qaşqai və Divani-Mirza Məzun, Şiraz.
22. Şahbazi Şahbaz. (1367/1988). Qaşqayi şiiri ya asar-e şoera-ye Qaşqayi (Qaşqay şeiri və Qaşqay şairləri), Şiraz.
23. Şamil Əli. (2013). Yusif Qarabaği, <https://ali-shamil.tr.gg/Yusif-Qaraba%26%23287%3Bi.htm>
24. Şamil Əli. (2020). Qaşqaylar və onların folkloru, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, Bakı.
25. Şeyx Səfi təzkirəsi. (2006). ("Səfvətüs-səfa"nın XVI əsr Türk tərcüməsi). Bakı: Nurlan, 932 s.
26. Şirazi Sədi. (2004). Gülüstan, Bakı, <http://elibrary.bsu.az/kis/1624.pdf>
27. Rezaeiemaleh Moslim. (2016). Kaşkay Türklerinden Mansur Şah Muhammedinin şiirleri(İnceleme-metin-sözlük. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi (Sosial Bilimler Enstitüsü), Ankara
28. Tayyibi Nasiri Mansur. (1388/2009). Naqşə-ye Qashqayihə der Tarih ve Ferhang-e İran, Tehran, səh.22-26
29. Temizel Ali. (2016). Kaşkay Türklerinde kültürel hayat, TYB Akademi İran ve Türkiye, sayı 18, Eylül, <https://www.tyb.org.tr/tyb-akademi-iran-ve-turkiye-sayisindan-ali-temizel-makalesi-28512h.htm>